

ГРОМАДЯНСЬКА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Оксана ФУРМАН

Copyright © 2015

УДК 316.6

“Свобода – це воля до особистої відповідальності”
(Ф. Ніцше)

“Здатність до відповідальності сама собою є благо”
(Г. Йонас)

Сутнісний зміст. У статті аналізуються підходи до психологічного розуміння понять “відповідальність” та “громадянськість”, обґрунтовуються зміст та структура відповідальності та громадянськості, визначаються ознаки громадянської відповідальності. Крім того, виокремлюються передумови, що впливають на формування громадянської відповідальності української молоді (громадянське суспільство, громадянська свідомість і самосвідомість), а також висвітлюються соціально-психологічні механізми становлення громадянської відповідальності (персоналізація, персоніфікація, ідентифікація, менталізація, цілепокладання, рефлексія); аналізуються відмінності між незалежним і взаємозалежним Я, індивідуалістами і колективістами у контексті відповідального ставлення осіб до суспільного повсякдення; виокремлюються сутнісні та критеріальні ознаки типів відповідальності; пропонується *систематика феноменологічних проявів відповідальності*, що охоплює її типи (індивідуалістський, персоніфікаціоністський, комунітаріаністський, колективістський), *форми* (ситуативна, дискусійна, лідерська, далекосяжна, котра є вершинною і зреалізування якої уможливорює організацію людиною своєї життєдіяльності не тільки за умови “тут-буття”, а й “так-буття”, вказує на її високу суспільну активність), *види* (безвідповідальність, невідповідальність, відповідальність, надвідповідальність) та *рівні* (вкрай низький, дуже низький, низький, нижче середнього, середній, вище середнього, високий, дуже високий, вкрай високий).

У цьому аналітичному контексті також було створено та апробовано психодіагностичний

тест: “Наскільки відповідальна Ви особистість?” (автори – А.В. Фурман, О.Є. Фурман (Гуменюк), 2007 р.), здійснена його стандартизація та одержані норми у цілому й за окремими шкалами.

1. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ГРОМАДЯНСЬКОСТІ ЯК РИС ОСОБИСТОСТІ

Проблема відповідальності на даний період розвитку людства й суспільства загалом є актуальною, оскільки “життя – це відповідальність” [9, с. 72]. Це пов’язано з тим, що від неї залежить як благополуччя окремої сім’ї, групи, так і держави в цілому. Адже відповідальність як риса характеру особистості виявляється у всіх сферах людського життя. Безвідповідальна поведінка особи – пагубна не тільки для неї, а й для оточення, з яким вона взаємодіє. Не дивно, що вказана проблема свого часу досліджувалася ще античними філософами. Вони розглядали її у взаємозалежності людини і суспільства, моралі та права, а тому у її вирішенні пересікалося співвідношення суб’єктивного й об’єктивного.

Категорія “відповідальність” у соціогуманітарній науці обґрунтовується як у взаємозв’язку із змістом поняття “особистість”, так і у взаємозалежності і з *когнітивними станами* людини, її *поведінкою*, *обов’язком* перед іншими тощо. “В різних наукових галузях мислителі розуміли відповідальність як свободу вибору, волі та засобів існування, як спосіб

реалізації життєвої позиції чи самореалізацію особистістю своєї сутності” [4, с. 49, 50]. Тому вона розглядається як форма активності людини чи групи осіб у процесі соціальної взаємодії.

В аналізованому феномені науковці “виокремлюють суб’єкта і об’єкта відповідальності” [4, с. 50]. Перший характеризується суспільним волевиявленням через соціальні норми і рольові функції [26]. Крім того, суб’єкт відповідальності має дхарму (синонім відповідальності, за С. Браун [9, с. 153]) за об’єкта і йому належить активний аспект діяльності. Це означає, що останній (суб’єкт) охоплює цикл формування й визначення мотивів, цілей, так і, власне, дії, ставлення тощо. Водночас, якщо очевидніший для суб’єкта зміст діяльності, то й морально відповідальнішою є його поведінка.

Значну увагу досліджуваному феномену приділяли багато вчених. Зокрема, С.Л. Рубінштейн [33] розмежовував його на ретроспективний аспект (відповідальність за виконану дію) і перспективний (дхарма за те, що потрібно зробити); К.О. Абульханова-Славська [1] розробила теорію відповідальності, у якій розглядає взаємозв’язок ініціативи та дхарми як певних форм активності суб’єкта, обґрунтовує ідею добровільності, самодисципліни, самостійності, незалежності останнього. Водночас К. Муздибаєв [26] аналізує еволюцію відповідальності та приходиться до висновку про соціальність цього явища і виділяє його сутнісні ознаки (справедливість, пунктуальність, чуйність, наполегливість, сміливість тощо); Ж. Піаже зосереджує акцент на вивченні внутрішньої відповідальності як важливій основі морального розвитку людини; Л. Колберг, виокремлюючи стадії розгортання моральної свідомості, спрямовує увагу на аналіз об’єктивного й суб’єктивного різновидів відповідальності, а також на ті періоди, які ґрунтуються на соціальному обов’язку та принципі моралі; Дж. Роттер, вирізняючи інтернальний та екстернальний локуси контролю, переконаний, що перший притаманний особі, яка бере відповідальність на себе за будь-які події, а другий характеризує людину, котра має схильність приписувати власні досягнення чи негаразди зовнішнім обставинам, тобто везінню (невезінню) чи іншим людям. У цьому контексті Ж.Є. Завадська, Л.В. Шевченко, К.А. Клімова, Т.М. Сидорова [17; 20; 40] та ін., обстоюючи концепцію Ж. Піаже, розглядають цю проблему із погляду взаємозалежності внутрішніх і зовнішніх чинників у

контексті вікового становлення особистості. Зокрема, Ж. Завадська, Л. Славина виділили показники відповідальності (усвідомлення важливості виконання доручення, характеру дій, емоційного переживання тощо); М.В. Савчин [34–39] із теоретико-методологічних позицій обґрунтовує структуру відповідальності, а також розглядає цю проблему в навчально-виховному, соціально-психологічному і політичному аспектах; С.В. Баранова здійснює аналіз професійної відповідальності за умов спільної управлінської діяльності [4].

Висвітлюючи тематику відповідальності, відмітимо роботи С. Шварца (розкриває зміст вищезазначеної проблеми у межах мотивації допомоги), В.П. Казміренка, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.В. Третьяченко та ін. (обґрунтовують явище відповідальності у процесі спільної управлінської діяльності як організаційну властивість тощо); І.Д. Беха [6] (аналізує відповідальність у контексті виховання особистості), Т.Г. Гаєвої [10] (характеризує моральну відповідальність як якість суб’єкта активності), Л.Є. Коршунова [25] (досліджує формування відповідального ставлення особистості до праці у виробничому колективі), П.П. Растігеев [31] (виокремлює соціально-психологічні основи відповідальності), Б.С. Яковлева (розглядає відповідальність як фактор регуляції поведінки особистості).

Зазначимо, що *відповідальність* і *громадянськість*, як відомо, є певними рисами особистості, які формуються у процесі її соціалізації. Водночас сучасні дослідження громадянськості спричинені осмисленням фундаментальних праць С.Л. Рубінштейна, Г.С. Костюка, Г.О. Балла, М.Л. Пірен, Т.С. Яценко, В.В. Рибалки, Е.О. Помиткіна, Б.Й. Цуканова, В.П. Казміренка, М.М. Слюсаревського, Л.А. Снігур та інших відомих науковців. Крім того, неперевершену основу пізнання цієї проблеми становлять складні психологічні реалії людського вчинку (В.А. Роменець, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, І.М. Маноха, П.А. М’ясоїд), підхід щодо розвитку саморегулювання та самоактивності особистості (М.Й. Борисhevський, О.В. Киричук), що заклали теоретико-методологічне підґрунтя психологічного осмислення цього явища.

Громадянськість, – на думку М.Й. Борисhevського, – це складна особистісна характеристика (якість), яка інтегрує в собі взаємопов’язані утворення у свідомості та самосвідомості, котрі виникають на основі оволодіння

людиною системою громадянських вартостей [7; 8]. У зв'язку з цим “виокремлюють цінності як основний елемент становлення громадянськості” [41, с. 6]. Громадянськість – це й “інтегральна частина культурної ідентичності індивідів, і фактор, який зумовлює формування індивідуальних / колективних систем орієнтації” [30, с. 44], або ж “моральна якість людини, в якій інтегровані її духовні, психічні та психофізіологічні функції” [42, с. 5]. Людина, яка володіє цією якістю, пов'язує свою поведінку, все своє життя з інтересами, з долею країни, усвідомлює свою відповідальність перед народом і людьми, зберігаючи, проте, свою свободу та суверенність. “Висока громадянська свідомість впливає саме з потреби налагодження гармонійних стосунків між інтересами особистості та держави. Зрілий громадянин усвідомлює свою особисту зацікавленість у прогресі держави, вбачаючи у ньому також поліпшення особистого життя” [29, с. 67].

Розвиток цього феномену залежить від соціально-психологічних очікувань, Я-образу, самооцінки, позиції вихователів, ментального досвіду народу (М.Й. Боришевський, Л.А. Снігур). Формування громадянськості, у т. ч. відповідальності, відбувається уже в шкільному та юнацькому віці, у результаті когнітивно-практичної роботи особи у певному довір'ї. “Тому активною силою у вирішенні завдань демократизації соціуму, побудови громадянського суспільства стає сучасна молодь” [11, с. 55]. Загалом громадянська відповідальність виявляється через “систему сформованих відносин громадянина до суспільства і держави, громадянських норм і цінностей” [11, с. 55]. Вона постає у житті у вигляді громадянської позиції людини, яка, за твердженням О.В. Киричука, формовтілюється у різновиди соціально-комунікативної, громадсько-корисної, суспільно-політичної активності. Серед важливих ознак громадянської відповідальності особистості виділимо такі: активну життєву позицію, усвідомлене ставлення до виконання свого громадянського обов'язку, самостійність й наполегливість, самоаналіз, самоконтроль, самоорганізацію, чесність, готовність відповідати за власні вчинки тощо.

Зрозуміло, що сім'я найбільше закладає підґрунтя для розвитку відповідальності чи безвідповідальності людини як її однієї із найзагальніших властивостей. Саме вона є осередком успадкування традицій, моральних норм, цінностей і ставлень. Якщо в родині пе-

реважають дбайливі та доброзичливі відносини, то, звичайно, така атмосфера сприяє прояву “істинної відповідальності” [24, с. 93] та становленню емоційно стійкого характеру. Коли в сім'ї існує авторитарність, то в суб'єкта формуються страх покарання, почуття образи, тривоги, провини тощо і виникає “відповідальна діяльність” [24, с. 93], тобто така, яка базується на обов'язку, дає змогу уникати покарання.

Ось чому досить часто батьки, учителі та соціум пов'язують відповідальність із обов'язком, зобов'язанням, дисциплінованістю, що не повністю розкриває зміст цієї категорії. Оскільки “обов'язок – поняття із сфери не-свободи, тоді як відповідальність – поняття зі світу свободи” [45, с. 281]. “Відповідальність у прямому значенні цього слова – повністю добровільний акт; бути “відповідальним” – значить бути вільним...” [45, с. 124]. “Свобода і відповідальність взаємопов'язані, тому що перша реалізується лише через відповідальність, а остання – через свободу” [39, с. 17].

Згідно з концепціями М.В. Савчина [34–39], К. Муздибаєва [26], В.В. Третьяченко, Л.А. Снігур [41], М.Й. Боришевського [7; 8], В.В. Баранової [4] та інших науковців у структурі відповідальності та громадянськості виокремлюють такі компоненти: когнітивний, емоційно-мотиваційний і конативно-вольовий. До зазначеної будови аналізованих феноменів додаємо четверту складову – морально-духовний компонент. І це не випадково. Як відомо, на підґрунті обґрунтованих рівнів розвитку моральних суджень Л. Колберга, К. Хелкан виділив та описав стадії розвитку відповідальності. На його думку, критерієм найвищої відповідальності тут є сукупність привласнених норм і принципів суспільної моралі. Якщо особистість досягає цієї вершинної стадії, то у змозі самостійно і добровільно вчиняти, а “совість стає головним регулятором відповідальної поведінки, ... духовною інстанцією відповідальної особистості” [39, с. 12, 21]. Тоді відбувається “гармонізація інтелектуально-раціонального, емоційно-мотиваційного і поведінкового компонентів” [цит. за 39] у внутрішньому та зовнішньому світах людини.

Внаслідок бажаної самореалізації особистості формується моральна свідомість і самосвідомість, розвивається здатність до моральної саморегуляції. Таке вдосконалення свідомості зумовлює те, що вона неподільно пов'язана із відповідними духовними новоутвореннями

людини (ідея, ідеали, ставлення, оцінки, переконання та ін.). Останні, завдяки певним процесам, “об’єктивуються у вчинках і поведінці, моральних відносинах, закріплюються у звичаях, дієво впливають через це на суспільні відносини” [28, с. 123].

Відмітимо, що М.В. Савчин, аналізуючи вищезазначені компоненти структури відповідальності, до *когнітивного* відносить такі елементи: 1) “усвідомлення особистістю самого предмета відповідальності, що неподільно пов’язане з моральною свідомістю та самосвідомістю; 2) інстанції відповідальності (передбачає сприйняття особистістю ролі і можливостей окремих людей чи групи контролювати, стимулювати та оцінювати її поведінку; наявність досвіду взаємодії з інстанцією тощо); 3) оцінювання себе як суб’єкта відповідальної поведінки...; 4) саморегулятивну функцію (характеристика соціальної пам’яті та мислення, здатності до творчості в аналізі поведінки, когнітивного стилю розв’язування проблем та ін.)” [39, с. 26].

Емоційно-мотиваційний компонент, як слушно вказує далі автор, виявляється у відповідних психічних станах, переживаннях, почуттях, котрі виникають під впливом певного ставлення до прийнятих у мікросередовищі етичних норм, принципів, потреб, інтересів, готовності до дії, та утримує сукупність мотивів особистості, які спонукають до реалізації задуманого. За допомогою процесу мотивації актуалізуються мотиви, виникає мета й готовність особи до діяння, до вибору його засобів і способів. Отож у мотиваційному циклі беруть участь її різноманітні потреби, мотиви, світоглядні орієнтації, емоційно-ціннісні утворення та домагання.

Конативно-вольова складова відповідальності у своєму розвитку спричинена функціонуванням і взаємодоповненням когнітивного, емоційно-мотиваційного та морально-духовного компонентів у структурі внутрішнього світу людини, оскільки у її реальному житті ці компоненти неподільно взаємопов’язані та утворюють єдине ціле. Якщо в неї сформовані адекватні чи позитивні складові відповідальності, то й поведінка особистості буде гуманною й відкритою. Коли ж зазначені складові наповнені негативізмом, то вочевидь поведінка, вчинкові дії особи характеризуватимуться невпевненістю, втратою самостійності або надмірною розкутістю.

Поведінковий компонент відповідальності утримує систему дій, учинків, котрі дають

змогу особистості “реалізувати предмет відповідальності”; “у зовнішньому плані він виявляється у виконанні обов’язків, вимог, зобов’язань, завдань тощо, а у внутрішньому – під час прийняття рішень, при доборі та оцінці засобів реалізації предмета відповідальності, самоаналізі поведінки і свого “Я”, зайнятті позицій щодо подій, інших осіб, груп та самого себе, нарешті при виробленні програми саморозвитку “Я” та ін.” [39, с. 28, 29].

Але поведінка людини невід’ємно пов’язана також із її вольовою регуляцією. В. Джемс основною сутнісною характеристикою останньої називав способи здолаття перешкод. Він виділив п’ять типів рішучості: 1) “розумна рішучість” як раціональне пояснення ситуації і відшукання способів поведінки, що адекватна конкретному випадку; 2) “випадкова зміна обставин”; 3) “випадкова зміна суб’єкта”, коли він ігнорує сприйняті ним свідчення про перешкоди і продовжує діяти; 4) “ціннісна зміна людини”, котра ґрунтується на зміні структури мотивів; 5) “акт волі”, за допомогою якого виникає процес надання мотиву додаткової вагомості (наприклад, це має місце у ситуації “справа честі”). Крім того, вольову регуляцію Є.П. Ільїн пов’язує із переборюванням зовнішніх та внутрішніх труднощів. Водночас В.К. Калін розглядає її як цикл створення оптимального режиму активності, що забезпечує найефективнішу діяльність. Очевидно, що вольові риси особистості як особливості її вольової регуляції виявляються у конкретних поведінкових діях та вчинкових актах.

Отож громадянськість та відповідальність як риси особистості містять складні структурні компоненти, які взаємопересікаються між собою та надають стійкості її поведінці. Ці риси організуються “... як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками та не зводиться до зовнішнього обов’язку” [39, с. 13].

2. ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Сьогодні проблема формування громадянської відповідальності особистості, ускладнюючись суперечливими процесами становлення українського державотворення, є актуальною, оскільки пов’язана із процесами демократизації та гуманізації усіх сфер суспільного життя країни. Вона вдало висвітлена як у “Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української держав-

ності” (М.Й. Боришевський, О.В. Сухомлинська та ін.), так і в “Концепції громадянської освіти в Україні” (І. Жадан, Л. Мисик та ін.).

Відомо, що важливою сприятливою умовою становлення громадянської відповідальності особистості є наявність *громадянського суспільства і демократичної держави*. У першому випадку добровільні організації, спілки тощо створюються на підґрунті “самостійного, вільного від втручання держави, розвитку громадян, вираження їх власної активності, ініціатив і потреб” [30, с. 46]. Крім того, *громадянське суспільство, єднає людину і державу*, створює передумови для задоволення її матеріальних і духовних потреб, особистих та суспільних інтересів. Водночас воно “здатне бути опонентом і партнером держави, створювати простір для громадянської ініціативи та виступати важливою сферою соціалізації індивідів” [30, с. 46]. “Громадянське суспільство, на відміну від політичних структур, керується у своїй поведінці та діяльності протилежно іншими мотивами, ніж представники держави. Серед цих мотивів, зокрема, вирізняються моральний, науковий і навіть релігійний” [22, с. 82]. У їхній сукупності функціонує виробничо-правова діяльність, яка смислово збагачує різні форми людської активності, визначає головні напрямки докладання громадянами фізичних, розумових і моральних сил.

Громадянське суспільство – це всі ті громадяни, які проживають на території даної країни та опонують законно обраній державній владі. Залежно від того, наскільки ця влада працює на інтереси суспільства, представники громадянського загалу або протидіють їй аж до непокори (наприклад, майдан Гідності, лютий 2014 року), або співпрацюють з владою (якщо вона віддана і служить національним інтересам).

У будь-якому разі громадянське суспільство не уподібнюється з державою і водночас не існує без останньої як її своєрідна опозиція. Воно є “суспільством громадян, котрі мають права і свободи, охоплює сукупність інститутів і відносин як наслідок діяльності людей, спрямованої на задоволення їхніх інтересів і потреб; це політична спільнота людей, які беруть участь у формуванні органів державної влади, впливають на визначення політики держави і здійснюють над нею контроль” [30, с. 47]. Натомість *держава* – це “тип політичної організації” [Там само, с. 54], що утримує систему політичних норм і згуртовує населення,

котре живе на певній території та підкоряється політичній владі. Причетність до держави з’являється у людини завдяки набуттю статусу громадянства. У широкому розумінні слова *демократична держава* – це така форма суспільного правління, у якій влада реально належить народу, точніше його найкращим представникам; тоді суб’єктом делегованої влади є народ, що у випадку з Україною залишається стратегічним наміром.

Загалом слово громадянин походить від російського “гром” та українського “грім” й позначає соціального індивіда, котрий пробуджується задля спільної, загальної справи. У цьому сенсі, коли людина стає громадянином, який відповідає за все, що відбувається довкола, то в його особі, через здійснювані поведінку, діяльність, спілкування і вчинки, й просинається “клітинка” громадянського суспільства. Так утверджується громадянськість, котра передбачає відповідальність як суб’єкту дотичність кожного до багатоаспектного щоденного життя країни.

Одна з найістотніших турбот сучасного українського – “перехідного” і нестабільного – суспільства – проблема його самоусвідомлення, самоідентифікації та самоорганізації в якісно новому геополітичному та соціокультурному контекстах. Визначення стратегічних і тактичних орієнтирів суспільного поступу, вироблення моделі “бажаного стану” суспільних структур та інститутів, з’ясування дієвих умов, чинників та засобів його досягнення – головне завдання як українських суспільствознавців, політиків, державників, так і молоді й народного загалу в цілому.

Демократія у сучасному розумінні являє собою систему державних, громадських, ідеологічних інституцій, покликаних забезпечити не лише народоправління, а й створити всі потрібні умови для цивілізованого життя різних поколінь людей. Вона зреалізовує свій позитивний потенціал, якщо набуває соціального спрямування та змісту (на відміну від формальної, ритуальної чи удаваної демократії, де влада – “річ не лише у собі”, а й “для себе”). Джон Стюарт Міль ще у 1859 році говорив, що державний діяч, обраний більшістю, – це вже заздалегідь “посередність”, адже маса надає перевагу не кращому, а тому, хто більше схожий на неї, на “масову людину”.

Вивільнення громадянського суспільства з під державного тиску передбачає наявність

ефективних форм участі нового покоління особистостей в управлінні суспільним життям (прикладом тут є корпоративна демократія, система рад, пряма демократія, представницька демократія). Обрані народом депутати покликані здійснювати законодавче забезпечення загальнонародних інтересів і контролювати урядове виконання відповідних законів, а не задовольняти особисті чи групові інтереси. У розвинених формах сучасна демократія – це не тільки політична, а й винятково важлива моральна цінність, широкі можливості народного волевиявлення, зреалізування свобод. Свобода має місце лише там, де життя кожного ґрунтується на законі (І. Кант). Свобода людини вільно ходити вулицями, у т. ч. і вночі, важливіша для неї за будь-яку абстрактно величну свободу.

Проблема для України полягає не у пошуках політичного ідеалу, а у потребі з допомогою сучасної молоді сформувати демократичну культуру народу. Цінність демократії не в тому, що вона є владою всіх, а в тому, що надає свободу громадянам усіх вікових груп. У цьому аналітичному контексті взірцями політичного досвіду є “громадське самоуправління”, магдебурзьке право, конституція Пилипа Орлика. Воднораз запобігти загрозам бюрократичного свавілля покликані система громадського контролю, гласність, свобода преси, незаангажовані журналісти.

Сьогодні, на жаль, Україна залишається державою з низьким індексом демократії. Труднощі адекватних позитивних перетворень пов’язані як із неспроможністю влади повно звільнити від контролю та “ручного” управління перебіг демократичних процесів, так і з психологічною неготовністю громадян, до широкого використання у щоденному житті чинних прав і свобод, що зафіксовані в Конституції України та інших нормативних актах.

Відсутність належної правової бази, а ще більше – масове недотримання “букви закону” – фактично нездоланні проблеми на шляху України до європейського геополітичного простору. Психологічно та політично ситуацію істотно ускладнює дія правової норми щодо недоторканості депутатів Верховної Ради, що підриває прозорі засади діяльності загальнонаціональної системи правосуддя. Загалом партії не несуть юридичної відповідальності ні за політичний психоз та інформаційне бомбардування населення під час виборів, ані за невиконання своїх партійних програм. Уже

сьогодні зрозуміло, що прийнятий у 2005 році Кодекс адміністративного судочинства не виконується належним чином. Усе це, на фоні майже тотальної підконтрольності органів судочинства з боку виконавчої і почасти законодавчої гілок влади, спричинює закономірний результат: нині Україна є *неправовою державою*.

Україні потрібен широкий безперервний соціальний діалог, скажімо такий, який має місце, починаючи з 30-х років ХХ століття, у Швеції. Тоді у цій країні він був організований у формі тристороннього органу (уряд – конфедерація роботодавців – профспілки), котрий погоджував основні параметри економічної і соціальної політики, умови праці та рівень її оплати. З тих пір зазначений діалог залишається основою соціально-економічного устрою країни. Кожен з проектів публічної політики (насамперед, проекти бюджетів), ще до схвалення їх урядом (а пізніше парламентом, як того вимагає законодавство), піддаються публічному обговоренню в якомога ширшому колі, включаючи структури урядової адміністрації, політичні партії та органи самоврядування.

Соціально-психологічний аналіз стану українського соціуму дає змогу стверджувати, що Україна, після Помаранчевої революції чи подій на майдані (2014 р.), залишається державою *недемократичною, неправовою, несоціальною й негуманною*, а громадянське суспільство не виявляє себе повним чином, тому що є підконтрольним владі. Відповідно до цього має місце обмеження простору активного долучення молодих особистостей до громадянського життя суспільства, що природно не стимулює розгортання процесу їхньої особистісної відповідальності на всіх рівнях соціальної взаємодії – від сім’ї до організацій, товариств, спілок, партій тощо. Загалом існує пряма залежність між формами та організованостями громадянського суспільства і ступенем відповідальності населення за те, що відбувається у державі. Чим глибший вияв громадянськості має народ, тим дієвіша громадянська відповідальність кожного.

За умов існування повноцінного громадянського суспільства і демократичної держави нове покоління особистостей мало б змогу формувати та виявляти високий рівень громадянської свідомості та самосвідомості, а отже зростала б їхня відповідальність. Таке припущення дало змогу визначити базові передумови становлення громадянської відповідальності особис-

1 – Громадянське суспільство:

спільнота людей, котрі беруть участь у формуванні органів державної влади, впливають на визначення політики держави, здійснюють над нею контроль, керуються як ідеологічними, так і буденними мотивами

2 – Громадянська свідомість:

спосіб ставлення до системи громадянських цінностей, що регулює різні форми активності (поведінка, діяльність, спілкування, вчинки тощо)

4 – Громадянська відповідальність:

найзагальніша властивість особистості, у котрій інтегровані утворення свідомості та самосвідомості, а також взаємопоєднані такі компоненти, як когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний

3 – Громадянська самосвідомість:

усвідомлення себе як носія громадянських вартостей та ставлення до себе як суб'єкта цих цінностей, котрий активно їх обстоює у процесі суспільного життя

Рис. 1.

Передумови становлення громадянської відповідальності особистості

тості (рис. 1). Перша – це наявність громадянського суспільства, котре, як відомо, інтегрує індивіда і державу й водночас не отожднюється та не відокремлюється від неї. Воно охоплює ту “масу народонаселення, яка, керуючись, з одного боку, ідеологічними мотивами, а з іншого – щонайголовніше – буденними, тобто правовими, естетичними, науковими, моральними, й становить підґрунтя реального соціального буття” [22, с. 84, 85]. Іншими словами, громадянське суспільство уможливує таку життєдіяльність кожного громадянина, котра своїми цілями, змістом і формами організовує перебіг як суспільного, у т. ч. політичного, повсякдення, так і будь-якої іншої міжсуб'єктної чи міжгрупової взаємодії.

Громадянська свідомість формується у громадянському суспільстві, являє собою властивий людині спосіб ставлення до об'єктивної дійсності і водночас форму відображення реальності за допомогою об'єктивованого у слові суспільно виробленого знання, регулює її форми активності та дає змогу передбачити результат своєї дії як усвідомлену мету. Як базова передумова, ця свідомість відноситься до фактів, явищ і процесів суспільного життя та допомагає конкретним індивідам “орієнтуватися у політичній реальності (пізнавальна функція) і регулювати свої стосунки з оточенням (практична функція)” [30, с. 165].

Водночас конкретною основою становлення громадянської свідомості особистості у нинішній напруженій (міждержавній, політичній, економічній та ін.) ситуації в Україні можуть бути: а) зразки політичної поведінки інших, зміст якої зумовлює успіх під час досягнення цілей; б) як власні, так і групові потреби та інтереси; в) форми спільної та індивідуальної політичної діяльності, яка дає змогу реалізу-

вати бажання, інтереси, потреби, мотиви кожного громадянина; г) суспільно-політична практика, наприклад, участь у виборах (агітатори, спостерігачі, члени дільничих комісій тощо). Внаслідок цього формується досвід, котрий виявляється у вигляді особистісної позиції чи інтелектуального самовизначення, які спрямовані на освоєння та обстоювання канонів і правил суспільно-політичного життя.

Примітно те, що громадянська самосвідомість особистості фокусується навколо процесів усвідомлення “себе як носія громадянських цінностей та ставлення до себе як суб'єкта цих вартостей” [41, с. 10]. Процес самоусвідомлення здійснюється переважно на особистісному рівні виконання громадянських завдань та соціальних дій, а також під час взаємодії з іншими, у результаті чого й виникає усвідомлене ставлення людини до власних потреб і здібностей, потягів і мотивів поведінки, переживань і думок, дій і вчинків. Крім того, “розвиток свідомості й самосвідомості, – пише Г.С. Костюк, – є неперехідною умовою становлення людини як соціальної істоти...” [23, с. 142]. У зв'язку з цим С.Л. Рубінштейн стверджує, що важливим моментом, котрий центрується в контексті психологічного вивчення особистості, є проблема самосвідомості, оскільки від рівня її сформованості залежить те, якою мірою вона буде відповідальна за свої вчинки [32, с. 776–777].

І, насамкінець, укажемо ще на одну залежність: розвинута громадянська відповідальність дає змогу кожному внутрішньо зростати, творити власну долю і долю своєї країни. Вона постає як найзагальніша властивість-риси особистості, в котрій поєднані утворення свідомості та самосвідомості, інтегровані всі її психічні функції та взаємодоповнюються не

три, а чотири компоненти (когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний). Зокрема, перший, у феноменології вияву громадянської відповідальності, активізує перебіг *інтелектуально-пошукової активності*, другий – характеризує *готовність діяти* у конкретній ситуації та сприяє усвідомленню актуальних громадянських потреб, третій – забезпечує функціонування конкретної *практичної активності*, системи *ставлень* до виконання обов'язків, четвертий – продукує *самоусвідомлення* себе як людини, котра керується, приймає до зрелізування та готова розповсюджувати громадянські цінності на фоні власної внутрішньої свободи не лише як суб'єкт цих вартостей, а й як особистість та індивідуальність окремих світоглядних моделей поведінки і діяльності. Правомірність функціонування чотирикомпонентної структури громадянської відповідальності особистості та аргументованість її базових передумов суголосні із принципом кватерності. Вищезазначені структурні компоненти відображають функціонально-динамічний вияв громадянської відповідальності особистості. Їх розгортання забезпечується певними *соціально-психологічними механізмами*.

3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Громадянська відповідальність є значущим показником особистісної зрілості людини. У час молодості вперше виявляється спроможність особи активно й свідомо брати участь у житті суспільства, обстоювати принципи громадянської взаємодії, самоусвідомлювати свою роль у соціумі. Зрозуміло, що тут важливе значення має як сім'я, так і процеси державницького, патріотично зорієнтованого навчання та виховання, котрі здійснюють вплив на становлення складних форм самовдосконалення майбутнього покоління (розвиток самоактивності, громадянської свідомості та самосвідомості: її національний, правовий, екологічний, валеологічний аспекти (М.Й. Боришевський), формування обов'язку, ініціативи, внутрішньої свободи тощо).

Отож, для того щоб детальніше пізнати сутність генези (у т.ч. становлення) громадянської відповідальності особистості та виробити

ефективні способи її активізації, треба виокремити та проаналізувати дію певних механізмів її розвитку. Зокрема, Л.І. Анциферова пише: “Дослідити динаміку психічного життя особистості – значить вивчити різні форми існування та самовтілення її у часі, *розкрити психологічні механізми* цього існування. Їх можна уявити собі як закріплені у психологічній організації особистості функціональні способи її перетворення, у результаті чого різні психологічні новоутворення, котрі підвищують або знижують рівень організованості особистісної системи, змінюють режим її функціонування” [3, с. 8]. Провідними механізмами формування громадянської відповідальності людини “як синтетичного критерію особистісної зрілості” (Б.Г. Ананьев, В.О. Сухомлинський) є *персоналізація, персоніфікація* (за А.В. Петровським), *ідентифікація, менталізація, цілепокладання і рефлексія*.

Персоналізація (із лат. *persona* – особистість) розкриває ті процеси, внаслідок яких особа отримує ідеальне уявлення про життєдіяльність інших людей, має бажання стати особистістю і може постати нею у ситуаціях реальної суспільної взаємодії (за А.В. Петровським). Так, через вчинкові дії, відбувається сходження на особистісний рівень, під час якого вона набуває життєвих індивідуальнісних рис. У нашому випадку цей механізм дає змогу показати, яким чином особа у процесі громадянського самовиявлення *зосереджує увагу на відомих персоналіях* (і не тільки сьогодення чи попередніх століть), а точніше – *на взірцях їхньої громадянської позиції*. Наприклад, для окремої когорти високий рівень національного державотворення співвідноситься із козацьким періодом, коли жили такі яскраві особистості, як Сагайдачний чи Калнишевський та інші гетьмани України. У процесі дії зазначеного механізму основним спонукальним чинником виявляється та духовна сила, в котрій персоніфікований погляд втілюється так глибоко, що здобутки яскравої людини стають менш важливіші, ніж її ідея, утвердження якої не завершується навіть після смерті її носія. “Стосовно історії України феномени “козацтва”, “кобзарства” та інші є дієвим фактором розвитку громадянської свідомості та самосвідомості у разі самоототожнення людини з ідеями, що їх втілюють ці явища” [41, с. 8].

Під час дії механізму персоналізації здебільшого виявляються такі *моменти*: а) здатність

зосереджувати увагу на ідеалах не лише реальної людини, а й на міфічних чи літературних персонажах, що часто має дівіший вплив порівняно з особою, яка жила раніше чи живе сьогодні; б) *деперсоналізації* (неприйняття людини, а тому відокремлення чи відмежування її від створеного нею продукту праці) та в) *персоналізації* (одночасне приписування собі чужих здобутків, тоді як делегування думкою власних недоліків іншим).

Природно, що людина різною мірою виявляє потребу (наприклад, викликана тим, щоб стати особистістю) і здатність (набір індивідуально-психологічних особливостей, котрі дозволяють здійснювати важливі дії та операції, які змінюють внутрішній світ навколишніх) до персоналізації. Успішний метод задоволення цієї потреби – це долучення її до діяльності, в котрій задіюється наявний інтелектуальний потенціал, оскільки саме так можна продовжити себе в інших. Здебільшого особистісна персоналізація зароджується й розвивається у колективі, щонайперше за умов виконання суспільно важливих справ. Існує ще й такий відомий факт: в угрупованнях низького рівня розвитку персоналізація лідера інколи стає передумовою деперсоналізації інших членів.

Наступний механізм, що впливає на формування громадянської відповідальності, – *персоніфікація*. Його первинна суть полягає в наділенні тварин, рослин, понять, предметів і явищ природи людськими властивостями. Свого часу К.Г. Юнг пов'язував аналізований феномен із несвідомою ідентифікацією. Із цього погляду, персоніфікація – це будь-яке поняття чи явище, що конкретизується чи знаходить відображення у чомусь живому, ковітальному, або “процес одухотворення, надання людських характеристик неживій природі” [41, с. 8]. Дуже часто цей феномен застосовується під час опису природи, яка наділяється тими чи іншими людськими рисами, тобто “оживає”, суб'єктивується. Наприклад, “батьківщина як жива істота “стає матір'ю”, де кожна квіточка “пахне”, берізка “плаче”, а Земля надає сили” [Там само, с. 8]. У поезіях багатьох письменників також використовується явище персоніфікації. Зокрема, О.М. Горький пише: “море сміялось”, а О.С. Пушкін вдається до такого вислову: “Нева вздувалась і ревела, ... на місто кинулась...”.

У цьому змістовому контексті значущим є таке емпіричне узагальнення: у процесі грома-

дянської відповідальності суб'єкт задіюється чи приймає результати діяльності інших, часто наповнює їх одухотвореним змістом з допомогою явища персоніфікації, а тому виникає своєрідне “силове поле особистості” (А.В. Петровський). Це впливає на *формування ставлень, світоглядних цінностей*, з'являється “громадянський патріотизм людини як духовний фактор економічної міцності країни та її обороноздатності” [Там само, с. 8], масово утверджується почуття “Ми”, “Разом”, а не “Я”, смислово збагачується не лише Я-свідомість, а й Ми-свідомість.

А. Ребер характеризує персоніфікацію як приписування людських чи особистісних рис деякій “абстракції”. Останньою стосовно особистості може постати важлива для неї соціальна структура чи референтна група. Персоніфікація часто трансформується в механізм взаємодії чи ефективного переконання на користь чогось значущого для держави. Цей феномен доповнює соціальну, т. ч. політичну, дійсність традиціями, нормами і правилами дій, використовується для стимуляції політичної участі різних верств населення через засоби пропаганди. Прикладом тут може бути і *пряма персоніфікація* товарів під час реклами (телевізор “говорить” людською мовою, “танцює” і “переконує” за кого голосувати).

Водночас вияви феноменів персоніфікації та персоналізації можуть мати і негативний відтінок. Сильне зациклення на окремих персоналіях та зразках їхньої поведінки чи емоційно нераціональна віра у надумані явища та ареальні події не дають змогу об'єктивно оцінювати ситуацію. Тоді так акцентується особа стає “закритою”, існує у своїй “колбі”, не приймає інших позицій, “відгороджується” від них, у результаті чого зникає емпатія і повноцінна рефлексія буденних подій.

У розвитку громадянської відповідальності важливе значення мають і механізми *ідентифікації, цілепокладання, менталізації та рефлексії*. Перший, в аналізованому випадку, пояснює процес оволодіння людьми рисами своєї спільноти, додання до неї особистісних властивостей, ототожнення їх з конкретними громадянами країни, їхньою життєдіяльністю. Це впливає на соціальну дійсність, а також на форми суспільно-політичної участі громадян, що мають відмінний характер між різними регіонами України. Якщо під час персоналізації відбувається зосередження на відомих особистостях, то у процесі ідентифікації вини-

кає ототожнення з іншою людиною, групою й, відповідно, з їхніми ідеалами. Коли здійснюється цей механізм, то особа починає копіювати чужі, але значущі для неї думки, почуття, дії (А. Бандура), цінності, досвід. Соціальні психологи і політологи вважають, що таке уподібнення має багато позитивного, тому що ефективно здійснюється міжособистісна регуляція поведінки індивідів, виникає злагода, згуртованість, взаєморозуміння. Крім того, за умов копіювання формуються групові норми і цінності як джерело прогресу і стабільності суспільних відносин (Г. Тард).

Громадянська відповідальність особистості ґрунтується і на механізмі *цілепокладання*, який охоплює “сміслоутворювальний зміст практики, що полягає у формуванні цілі як суб’єктивно-ідеального образу бажаного (цілеформування) і втіленні її в об’єктивно-реальному результаті діяльності (цілереалізація)” [43, с. 755]. Для того щоб здійснити громадянський вчинок (наприклад, бажання працювати за обраним фахом на користь батьківщини, проголосувати і підтримати обраного претендента в депутати, тобто агітувати, реалізувати програму передвиборчих дій), особистість має свідомо визначити мету, розробити програму дій щодо його виконання, тобто задіяти процес власного *цілеформування*. Коли ціль утілюється в реальну суспільну діяльність, то відбувається *цілереалізація*, котра розв’язує внутрішні та зовнішні суперечності між суб’єктом громадянської дії та об’єктом – змістом діяльності. Тому ціль “ініціює у психіці індивіда процес цілепокладання – вибудовування послідовності дій, котрі здатні наблизити його до реального досягнення бажаного” [21, с. 71]. Суспільна ціль характеризується “детальністю” [Там само], тобто вказує на те, за який час, у який спосіб та з допомогою яких засобів треба здійснювати відповідні дії, а також вирізняється “структурованістю майбутнього” [Там само], розвиваючи уявлення кожного про перспективи подальшої діяльності. Загалом процес цілепокладання інтенсифікує формування громадянськості, оскільки, ставлячи перед собою цілі, кожен аналізує шляхи їх досягнення за конкретних умов сьогодення.

У зв’язку з цим Н.Ф. Наумова зазначає, що “цілепокладання як пов’язаний із свідомістю і самосвідомістю... механізм поведінки – важливий елемент людської діяльності...” [27, с. 91]. Тут вступають у дію як процеси

сприйняття, мислення, пам’яті тощо, так і морально-етичні мотиви, вчинкові інтенції. Тому цілепокладання ґрунтується на чітко спрямованій смисловій роботі, яка спричиняє відповідний результат і завершується смислово-вчинковим обміном. Це означає, що особистість постійно обмінюється набутиим соціально-культурним досвідом, у результаті чого закріплюється певне суб’єктивне ставлення до своєї і партнерської праці, а у підсумку забезпечує порозуміння. Тому цілепокладання пов’язане із наявністю в громадян задуму перебудови суспільного життя, яке давало би змогу кожному рухатися у краще майбутнє, самопроекувати й реалізувати спільну мету державотворення. До цього циклу долучається сфера особистісних смислів (вони стимулюють пошук сенсу життя загалом), котрі наповнюються унікальністю та непересічністю, а тому виникає самовизначення особистості та формується її індивідуальність. Водночас процес цілепокладання надає цінності та значення продуктам громадянських учинкових дій, у яких відображаються потребово-мотиваційні форми-інтереси, бажання, мотиви, інтенції.

У підсумку всі громадянські вчинки так чи інакше втілені в конкретний культурно-етнічний контекст. Тому громадянськість залежить і від *механізму менталізації*. Загалом термін “ментальний” належить до того змісту життя людини, котрий стосується її глибинних детермінант внутрішнього світу. Згідно із психоаналітичною теорією З. Фрейда, в ньому, передусім, наявні неусвідомлені потяги, котрі виявляються в обмовках, описах, сновидіннях, забуваннях та довільному продукуванні незвичних асоціацій чи психічних образів [44]. Відповідно до аналітичного підходу К.Г. Юнга, у структурі особистості, крім Еґо як центру сфери свідомості та особистого несвідомого (пригнічені конфлікти), є чи не найглибший пласт психіки – колективне несвідоме, у якому в формі архетипів, або первинних психічних образів (“персона”, “тінь”, “самість”, “мудрець” та ін.), утримується увесь духовний спадок людської еволюції – сліди емоцій і пам’яті, думок і переживань [48]. Як зазначає О.А. Донченко, “однією з надзвичайних здогадок Юнга є визнання того факту, що ми народжуємося не тільки з біологічною, а й із психічною спадковістю, яка визначає нашу поведінку та досвід. Тому колективне несвідоме утримує психічний матеріал, котрий не

виникає в особистому досвіді... , воно мов повітря, яким дихають всі і яке не належить нікому” [15, с. 15].

З погляду науковців світ ментальності за своєю сутністю має інтерсуб’єктивний характер. А це означає, що він утримує велику кількість психічних процесів, утворень і механізмів, які усвідомлюються і раціоналізуються частково й фрагментарно. Звідси “надскладна структурна організація психо-соціального змісту ментальності, що динамічно поєднує у знятому вигляді опозиційні характеристики життя і діяльності людини – природне і культурне, емоційне і раціональне, несвідоме і свідоме, індивідуальне і суспільне, унікальне й універсальне, інстинктивне і духовне” [47, с. 41].

Водночас ментальність – це також соціально-психологічна самоорганізація представників певної культурної традиції, що характеризується єдністю їхніх установок, переживань, думок, почуттів і виявляється в тотожності світосприйняття і світобачення. Вона визначає той рівень суспільної свідомості, на якому думки не відділені від емоцій, почуття від вольових дій, учинки від загального поступу життєактивності, а тому люди користуються латентними звичками і прийомами усвідомлення, не помічаючи цього, не вдумуючись у їх суть, не зважаючи на ступінь їх логічної обґрунтованості. Тому ментальність – складний природно-соціальний продукт духовного життя нації, якість якого визначають: а) природні умови життя, б) традиції та історично усталені моделі поведінки представників одного етносу, в) соціальні інститути (структури) і г) культурні стратегії індивідуального розвитку і самореалізації нації. Менталітет як сутнісна форма вияву ментальності – не стільки набутий результат людських відносин і поведінки, скільки очікування цього результату, який повинен статися на основі визначальних програм і доктрин розвитку різних сфер суспільного життя (ідеологія, політика, освіта тощо). Відтак перший – квінтесенція культури народу, категорія не лише психологічна, а й соціальна і навіть моральна [47].

Націю, на думку А.В. Фурмана, консолідують чотири соціальні інститути – держава, школа, церква і сім’я. Своєрідним знаменником зазначеної четвертинності є національна ментальність, котра пронизує самі *підвалини соціального життя громадян*. Тому зміст їхнього буття залежить, з одного боку, від мен-

тального потенціалу суспільства загалом, а з другого – від пріоритетів культурного простору кожного навчального закладу зокрема. Останній має відтворювати в наступному поколінні кращі соціально-культурні традиції нації, моральні норми, світоглядні цінності, а не завантажувати психіку молодого покоління лише інформацією, що з часом забувається, оскільки не відпрацьована у свідомості на рівні норм і не зреалізована у практиці життя.

Примітно, що у процесі політичної участі дуже часто виявляється “факт усвідомлення особливостей своєї етнічної групи... Психологічно при цьому виникає явище етноцентризму – схильності сприймати усі життєві явища з позиції “своєї” етнічної групи, котра розглядається як еталон” [2, с. 168]. Тому за допомогою цього феномена можна пояснити політичні розбіжності між населенням західного, центрального і південно-східного регіонів України.

Високий рівень громадянської відповідальності особистості актуалізується *механізмом рефлексії*, тобто самоусвідомленням своїх учинків і того, як ми сприймаємося оточенням. Крім того, коли людина досягає рефлексивного рівня буденної мислєдіяльності, то розуміє, що стає творцем не тільки власної долі, а й своєї країни, принаймні свого найближчого довкілля – батьківщини.

Отож формування громадянської відповідальності особистості стимулюється кількома соціально-психологічними механізмами, що взаємонакладаються один на одного у процесі різноманітного вчинкового діяння. Вони дають змогу розвинути та закріпити різні психологічні новоутворення у внутрішньому світі особистості, підвищувати чи знижувати рівень організованості людини загалом. *Висока громадянська відповідальність*, на нашу думку, постає у вигляді активного, наповненого смислом і сенсом, життя, яке суб’єкт спрямовує на постійне вдосконалення себе як громадянина країни, виявляє соціальну самореалізацію через освіченість, суспільну спрямованість та громадянську позицію. Зазначені механізми мають вплив і на становлення модальностей Я-концепції.

4. ТИПИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЇХ СУТНІСНІ ОЗНАКИ

Виокремлення типів відповідальності зумовлене певним набором сутнісних ознак.

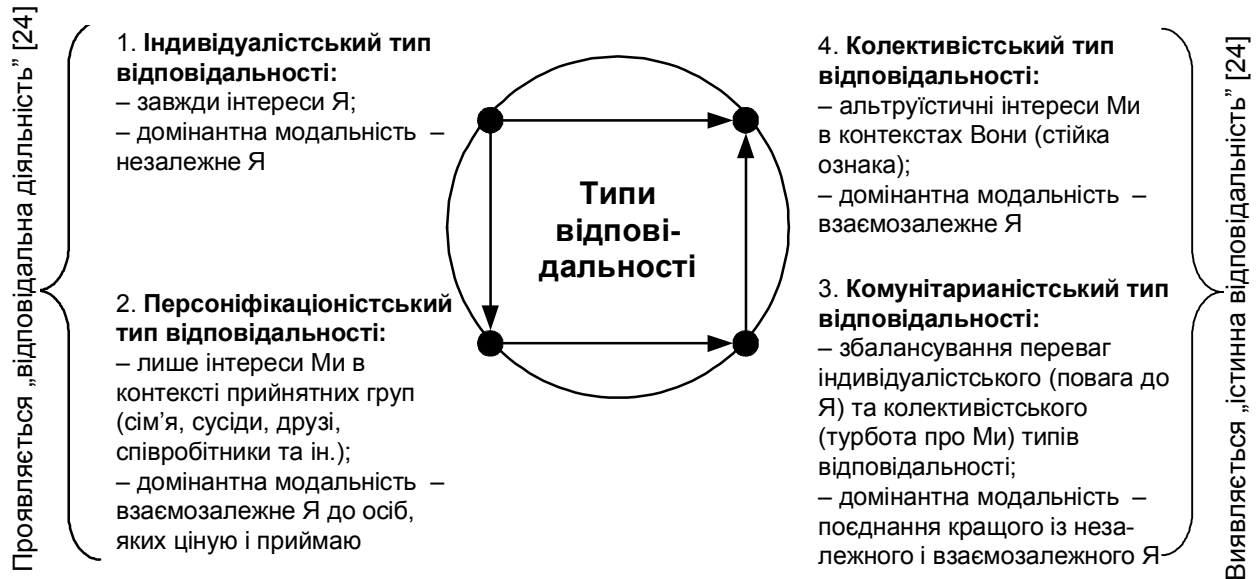

Рис. 2.
Типи відповідальності та їх сутнісні ознаки

Науочно подамо вищезазначене у вигляді **рис. 2.**

Примітно, що ці ознаки формуються в контексті відповідної культури. Адже остання впливає на соціальні, економічні, політичні тощо різновиди суспільної поведінки людей через їхні Я-концепції.

Відомо, що Я-концепція – це система чи сукупність уявлень, ставлень, переконань, установок людини стосовно самої себе, яка містить усвідомлення своїх: а) інтелектуальних властивостей, “психічних сил, а також утримує сприйняття (несприйняття) власного тіла” (В. Джемс), котрі організуються в Я-образі; б) емоційно-ціннісних самоставлень, що виявляються у самооцінці; в) поведінкових дій (Я-поведінка, Я-вчинок), які характеризуються проявами перших двох характеристик. Водночас вона має багато модальностей: Я-реальне, Я-ідеальне, Я-дзеркальне, Я-духовне, Я-потаємне, Я-незалежне, Я-взаємозалежне та інші. Модальність – це термін, що означає належність до відповідної сенсорної (чуттєвої) системи і використовується для характеристики або відчуття, або інформаційного сигналу.

Вище констатовалося, що входження людини у суспільне життя опосередковане впливом культури. Очевидно, що вона формує, обмежує і водночас зумовлює становлення її Я.

Загалом умови проживання різко відрізняються залежно від регіону, місцевості, обласності земельних ділянок. Вони природно формують у своїх представників від-

мінні модальності Я-концепцій (щонайперше, незалежне і взаємозалежне Я), котрі впливають на всі інші їхні аспекти індивідуальної життєдіяльності. Це пов'язано з тим, що в різних мікросоціумах існують самотутні системи норм чи поглядів на життя, а тому кожен свідомий громадянин інтегрує, синтезує і координує власний світ індивідуальним чином, утворюючи своїм єством непересічний світ особистості.

Психологія західних культур усіяко підтримує *самотутність Я*, тобто вміння кожного бути самим собою. Крім того, на Заході переконані, що не варто наслідувати тому, що чекає від нас оточення. Треба в будь-якій ситуації бути самодостатньою особистістю і шукати своє, унікальне і непересічне, щастя, а головне – мати і робити свою справу.

Так, в індивідуалістських культурах Заходу пропагується всіляке схвалення незалежного Я, а в країнах СНД підтримується взаємозалежне Я. Ці протилежні настановленні традиції сприяють культурному розмежуванню народів та окремих індивідів у їхній *громадянській поведінці*, що породжує індивідуальні відмінності у вияві відповідальності особистості перед суспільством. Так, у першому випадку вона оцінює і бачить навколишній світ винятково через формат власного Я, у т. ч. своїх переживань, думок, дій; у другому – більшою мірою відчуває приналежність до будь-чого чи будь-кого. Навіть відірвана від дому і сім'ї, колег і вірних друзів, особа не

повно позбавляється тих соціальних зв'язків, які визначили і продовжують визначати, хто вона є [25a]. При цьому *взаємозалежне Я* перебуває у *соціозалежності*, первинно спричинене міжсуб'єктними контактами (Д. Майєрс). Звідси *мета громадянського суспільства*: не стільки збагачувати і розширювати “Я” молоді, скільки забезпечувати досягнення її представниками гармонії між оточенням і самопідтримкою.

Отож саме “Я” кожного допомагає культурно зорганізувати суспільну поведінку певного ступеня відповідальності. Для розвинутих західних держав, – стверджують кроскультурні психологи, – характерними є вияви незалежного Я та *індивідуалізму*. Це вказує на умови достатку, урбанізму, а відтак свідчить про переважну наявність *індивідуалістського типу відповідальності* (курс. наш – О.Ф.). У країнах СНД перевага надається *взаємозалежності та колективізму*, тому тут цінується благополуччя груп – сімейних, трудових [25a], що унаочнює *колективістський тип відповідальності* (курс. наш – О.Ф.). Відтак закладений у життєздійснення етносу індивідуалізм чи колективізм істотно впливає на *становлення типів відповідальності* – індивідуалістського чи колективістського (див. рис. 2).

Людина індивідуалістського типу відповідальності зберігає свою ідентичність, відчуття власного Я, навіть тоді, коли вона залишає сім'ю, друзів, роботу. Це відбувається через її прагнення ще в юності відділитися від батьків й у такий спосіб зміцнити свій образ Я. У зазначеного типу людей переважають завжди інтереси Я (навіть у колі сім'ї, друзів, знайомих); домінує модальність незалежного Я; вони відмежовані від соціального контексту (якщо це їм вигідно чи потрібно та ін.); підтримують власні цілі; зосереджуються на індивідуальних здібностях, особистісних рисах, інтелекті, які презентуються привселюдно та порівнюються з іншими; висловлюють те, що думають; прагнуть бути унікальними; виявляють власне Я; не наслідують того, чого очікує від них довілля; у будь-якій ситуації – самодостатні особистості тощо.

У цьому аспекті проблемного аналізу зрозуміло, чому в індивідуалістських культурах батьки і школа навчають молодь незалежності та самостійному мисленню. Адже там вважається нормальним, що вихованці самі вибирають собі приятелів, планують майбутнє, прагнуть залишити батьківський дім. Школа

також навчає дитину визначати власні цінності і думати самостійно. Колективістські культури, навпаки, намагаються будь-що зберегти сім'ю, піклуються про старше покоління та дітей, родинний добробут (Д. Мацумото, Д. Майєрс, Х. Маркус, С. Кітаяма).

Отож кожна культурна традиція має певні переваги й недоліки. Зокрема, індивідуалісти багато часу приділяють особистому процвітанню, визначенню власного стилю життя та інше. Хоча в них спостерігається “більше випадків самотності, розлучень, убивств і стресових та депресивних станів” [25 а, с. 253], оскільки майже відсутнє співчуття до інших та не має прив'язаності до них (процеси емпатії (співпереживання) та ідентифікації з рідними та найближчими людьми не актуалізуються). Водночас “*залежність – це не обов'язково безпомічність чи неможливість контролювати ситуацію*. Часто під цим розуміють *взаємозалежність*. А це означає, що особа вміє цінувати стосунки, бути чуйною, турботливою і відповідальною не тільки за себе, а й за інших, а також здатна здійснювати підтримку й приймати її” [25а, с. 253, 254]. Іншими словами, це здатність визначати самих себе не лише як унікальну духовну самість, а й як союзника людей.

Зрозуміло, що становлення колективістського типу відповідальності відбувається під впливом модальності взаємозалежного Я. Відтак самовизначення задається через взаємостосунки (буває що й треба підлаштовуватися до них і реальних обставин, стримувати власне Я на користь інших). Але це водночас й загартує Я. “Загальноприйнято, що ми здатні вдосконалюватися тільки в негативному (*проблемному* – курс. наш) довіллі, тому що в ідеальних (у т. ч. *поблажливих* – курс. наш) умовах вдосконалення майже неможливе. Коли неприємності захоплюють нас, ...” [9а, с. 158], ми маємо змогу стати міцними немов сталь. Також можемо виявити наполегливість, цілеспрямованість, рішучість до різних виборів (кроків) у житті. Водночас такі прояви актуалізують й альтруїстичні риси характеру у цього типу людей (отримуємо радість, задоволення від того, що комусь допомогли словом, ділом тощо).

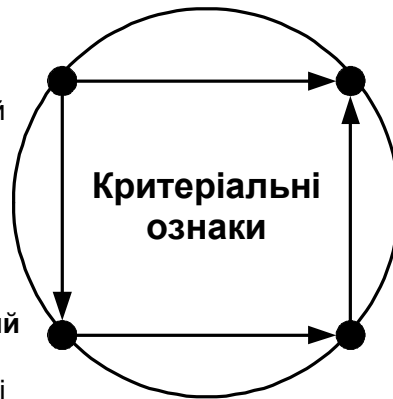
Альтруїзм – це свого роду прояв Агапе. Останнє є античним поняттям, що позначає любов до ближнього. У грецькій філософії Агапе означало діяльну, обдаровувальну любов, котра зорієнтована на благо ближнього, на відміну від Еросу, який становить прист-

1. Індивідуалістський тип відповідальності:

- прийнятність себе;
- закритість до світу, людей

2. Персоніфікаціоністський тип відповідальності:

- прийнятність як себе, так і тих, кого люблю, ціную, поважаю;
- відкритість лише до прийнятних осіб та ситуацій

4. Колективістський тип відповідальності:

- прийнятність усього живого, Всеохватна Любов, у т. ч. й жертовна;
- відкритість до світу, людей й до себе

3. Комунітаріаністський тип відповідальності:

- прийнятність як себе, так і інших (не лише значущих, тобто тих, кого люблю, ціную), але не в шкоду ні собі, ні довкіллю;
- поперемінна відкритість (закритість) як до прийнятних осіб, так і до довкілля, залежно від ситуації (але завжди з позиції поєднання кращого із незалежного і взаємозалежного Я)

Рис. 3.

Критеріальні ознаки типів відповідальності

расну любов, зорієнтовану на задоволення. Водночас Фіλος – це любов, котра відображає дружбу. Коли перестає горіти огонь Еросу, – пише П. Коельо, – сім'ю від розпаду спасає Фіλος. Водночас Агапе, – зазначає він далі, – присутнє як в Еросі, так і у Філосі, але сутнісно відображає істинну Любов, котра цілком захоплює того, хто любить загалом.

Усі ми свого часу шукаємо Ерос, а пізніше, коли він перетворюється у Фіλος, думаємо, що любов померла. І не розуміємо, що саме Фіλος може привести нас до вищої форми любові – до Агапе. Говорити про неї не має смислу, бо її треба пережити. Коли проявляється Агапе (альтруїзм, натхнення і т. ін.), то ні однієї вільної клітинки не існує, де б перебувала злість, заздрість, агресія та інше. Агапе – це абсолютна Любов, Любов Всеохватна, це така Любов, коли людину просякає Дар Святого Духа (виявляється, як відомо, у дарі зцілення, передбаченні майбутнього та ін.). Той, хто пізнав Агапе, знає, що все, окрім любові, у цьому світі значення не має. Проявами Агапе може бути й те, коли люди стають святими, переживши її; або вияви натхнення. Під час нього ми стаємо сильніші духом, впевненіші, ніщо не розхитує нашу віру. Ця сила дає змогу нам приймати відважні життєві кроки чи рішення, котрі досягаємо і

водночас дивуємося самі собі: як нам це вдалося? Хвиля натхнення “несе” нас до мети. Коли Ісус говорив, що Царство Небесне належить дітям, то мав на увазі вияв їхнього натхнення (прояв Агапе) під час гри, якою вони захоплюються, а тому у них ляльки “оживають”, а олов'яні солдатики – “марширують” (Пауло Коельо).

Проміжними між індивідуалістським та колективістським типами відповідальності є персоніфікаціоністський та комунітаріаністський (див. рис. 2). Другий тип (персоніфікаціоністський) не має потреби охарактеризовувати, оскільки і так зрозуміло із рисунку, що такі люди відповідально вчиняють стосовно прийнятних, значущих для них персон.

А ось назва третього типу відповідальності бере коріння із соціологічних досліджень. Зокрема, деякі соціологи, – пише Д. Майєрс, – прагнуть поєднати краще із індивідуалістських та колективістських цінностей, обґрунтовують *концепцію комунітаріанізму*. Згідно з нею це явище збалансовує індивідуальні (повага до себе) та колективні (турбота про соціум) права на добробут суспільства. Але комунітаріаністи прагнуть також відмежовуватися від крайнього полюса індивідуалістів (“Роби все по-своєму” тощо). Адже необмежена свобода особистості руйнує соціальну тканину культури. За останні

півстоліття індивідуалізм Заходу посилюється. І далі, Д. Майєрс констатує, що у США з 1960-х років кількість розлучень подвоїлася, самовбивств підлітків – потроїлася, заяв про згвалтування збільшилося у чотири рази, повідомлень про погане ставлення до дітей зросло у п'ять разів, дітей, які народжені у неповній сім'ї, збільшилося ушестеро. Щоправда, комунітаріаністське поєднання уже сьогодні можна виявити у деяких західних культурах, про що свідчать такі прояви турботи про колективні інтереси, як догляд за багажем в аеропортах, заборона палити у літаках, обмеження швидкості на автострадах тощо [25a]. Отож зазначені теоретичні та емпіричні дослідження дали змогу нам виокремити *третій тип відповідальності – комунітаріаністський*.

Подальше наше дослідження потребує виокремлення критеріальних ознак щодо вищезазначених чотирьох типів відповідальності. Відомо, що критерієм часто називають “мірило істинності...” [96, с. 588]. На *рисунок 3* нами запропоновані критеріальні ознаки, що конкретизують описані типи відповідальності.

Відтак сутнісні та критеріальні ознаки типів відповідальності (*див. рис. 2 і 3*) дають підстави стверджувати, що “відповідальна діяльність” [24] проявляється здебільшого у людей із індивідуалістськими та персоніфікаціоністськими типами відповідальності, а “істинна відповідальність” [24] – із комунітаріаністськими та колективістськими.

5. ТЕСТ “НАСКІЛЬКИ ВІДПОВІДАЛЬНА ВИ ОСОБИСТІСТЬ?”

Створений нами спільно з А.В. Фурманом у серпні 2007 року на теоретичній основі концепції чотирикомпонентної структури відповідальності особистості. Крім того, при його розробці використані принципи та окремі процедури ще двох, повною мірою оригінальних, діагностичних методів: а) здійснення проблемно-ситуативної (розвивальної) діагностики культурно-психологічної грамотності педагогів (тест “Хто підніме папірець?” А.В. Фурмана), б) вивчення відповідальності особистості методом аналізу цілісних життєвих ситуацій шляхом експертної оцінки найбільш відповідальних і найбільш невідповідальних осіб за окремою програмою (М.В. Савчин [34–39]).

У першому випадку нами взяті до уваги теоретико-методологічні напрацювання у сферах психології задачної організації соціального життя людини; виникнення, розвитку і функціонування внутрішніх проблемних ситуацій у її психодуховному світі; проектування і моделювання можливих виходів особистості із складних життєвих ситуацій як взаємодоповнення позитивних і негативних розв'язків та позитивного і негативного зняття задач, проблем, запитань (мінізадач), а також вивчений досвід обробки і нормування результатів тестування у системі фундаментального соціально-психологічного експерименту з впровадження інноваційної моделі модульно-розвивального навчання. У другому випадку нами прийняті до інтелектуального зреалізування засадничі тези *ситуаційного підходу*: зовнішні чинники “справляють вплив на поведінку суб'єкта, переломлюючись через його когнітивну та спонукальну сфери, тобто ситуація має визначатися не лише як перелік об'єктивних стимульних елементів, а й з боку її інтелектуального розуміння, переживання та оцінювання”; принципи діагностичних процедур уможливають виявлення того “психологічного змісту, який залишається прихованим при використанні традиційних методик”; програма вивчення цілісних життєвих ситуацій людини дає змогу “працювати не тільки з актуальним змістом свідомості індивіда, а й дозволяє звертатися також до минулого досвіду і досліджувати їх у взаємозв'язку”; “в основу критеріїв оцінок експертів покладені надійні життєві показники (реальні характеристики поведінки обстежуваного у різних сферах життя протягом тривалих періодів)...” та ін. [34, с. 68-69].

Крім того, вищезазначені теоретико-методологічні засади дослідження громадянської відповідальності особистості також знайшли емпіричне втілення у тесті, який дає змогу визначати як загальний коефіцієнт відповідальності обстежуваного, так і особливості розвитку в нього її окремих компонентів.

Тест містить 20 життєвих ситуацій проблемного характеру, кожна з яких має 5 виходів-розв'язків, що є рівноцінними за діагностичним критерієм і являють собою набір різних психологічних задач. При цьому обстежуваний покликаний особистісно прийняти лише одну задачу як адекватний розв'язок, а решта чотири відхилити як неприйнятні. Відтак тест, крім 20 ситуацій, утримує ще й 100 психо-

логічних задач, котрі обстежуваний повинен опрацювати – сприйняти, усвідомити їх зміст, внутрішньо прийняти чи відхилити й зафіксувати відповідь.

Бланк відповідей до тесту (*табл. 1*) складається із трьох частин: а) *верхньої*, на котрій обстежуваний фіксує основну інформацію про себе і дату обстеження; б) *середньої*, де він навпроти кожної із 20 ситуацій (горизонталь)

“хрестиком” фіксує один із п’яти обраних варіант відповіді (вертикаль); в) *нижньої*, що заповнюється психологом після тестування – на етапі первинної обробки одержаних результатів (*див. далі*).

Час виконання тесту необмежений, хоча досвід його проведення виявив, що обстежувані справляються з його ситуаційними завданнями в діапазоні 25-35 хв.

Таблиця 1

Бланк відповідей до тесту “Наскільки відповідальна Ви особистість?”

Прізвище, ім'я _____

Вік (років) _____ Освіта _____

Соціальний статус (професія) _____

ВНЗ, факультет _____ Курс _____

Дата і місце обстеження _____

Варіанти відповідей	СИТУАЦІЇ																				Варіанти відповідей	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20		
а																						а
б																						б
в																						в
г																						г
д																						д
Бали																						Бали
Σ балів: К. К.																						
Σ балів: Ем.-М. К.																						
Σ балів: Пов.-В. К.																						
Σ балів-М.-Д. К.																						
Разом Σбалів або % ВО																						

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ ТЕСТУ

Інструкція для обстежуваних. Вам треба проаналізувати 20 ситуацій, у які Ви потрапляли чи можете потрапити, і вибрати найбільш прийнятний для Вас варіант виходу із п’яти запропонованих та занести його до бланку відповідей. Довго не розмірковуюйте, адже перша думка – найоб’єктивніша. Бажаємо насолоди від розумової роботи.

Ситуація 1. Чи готові Ви заради громадянського і професійного успіху наполегливо навчатися і займатися самоосвітою упродовж п’яти і більше років?:

а – ні, не готовий (а), адже успіх у житті визначають інші фактори;

б – успіх має прийти сам собою, тому не будете занадто напружуватися;

в – намагатимуся поєднувати навчання, самоосвіту, працю і відпочинок;

г – так, навчатимуся і займатимуся самоосвітою, але упродовж тих років, що будуть визначальними для обраної професії чи громадянського успіху;

д – так, заради суспільного і професійного успіху, буду наполегливо працювати над розширенням світогляду та удосконаленням своєї компетентності навіть протягом 5-ти і більше років, якщо це потрібно.

Ситуація 2. Ваш близький приятель поїхав на заробітки за кордон. Ви обіцяли підтримувати його насамперед морально – регулярно листуватися:

а – як тільки приятель поїде, Ви одразу забудете про свої обіцянки;

б – Ви інколи нагадуватимете доброму приятелю про себе, щоразу апелюючи до своєї надзвичайної зайнятості;

в – Ви писатимете листи лише тоді, коли у Вас з’являтиметься вільний час;

г – Ви будете періодично обмінюватися листами;

д – Ви виконаєте свою обіцянку навіть тоді, коли у Вас буде обмаль часу і поганий настрій.

Ситуація 3. Вам дуже імпонує конкретний політик, програма його діяльності та очолювана ним партія.

Чи погоджуєтесь Ви відкрито агітувати за них навколишніх всупереч стереотипам Вашої родини?:

а – не будете агітувати взагалі, тому що не бажаєте конфліктувати із рідними;

б – агітуватимете інколі, не публічно, на міжособистому рівні стосунків;

в – так, але приховуєте від рідних свою участь у неприйнятній для них агітаційній роботі;

г – так, але максимально уникаючи міжособистих зіткнень і суперечок із рідними;

д – так, причому із чіткою власною громадянською позицією та водночас з повагою до рідних, адже цінуєте позитивні людські взаємини.

Ситуація 4. *Уявіть, що Ви, маючи професію і відповідну роботу, виграли “Зелену карту”, тому постали перед вибором:*

а – виїдете з України назавжди й негайно;

б – виїдете з України на постійне місце проживання, як тільки збереже найважливіші речі та уладнаєте всі свої справи;

в – виїдете з України, але на деякий час (3–5 років), щоб заробити потрібну кількість грошей;

г – виїдете тільки тоді, коли перепробуєте всі можливі способи поліпшити матеріальне становище;

д – у будь-якому разі не залишите рідної землі, всерівно знайдете способи, щоб Ваша життєва гармонія не була порушена на Батьківщині.

Ситуація 5. *На Ваше переконання, більшість політиків – це люди, котрі прагнуть поліпшити життя народу, тому Ви:*

а – не тільки братимете участь у виборах різних рівнів, а й проявлятимете громадянську ініціативу (зібрання, протести, зустрічі з відомими політиками тощо), вестимете агітаційну діяльність та опрацьовуватимете пресу і телевізійні політичні огляди, тобто будете у курсі справ “великої політичної кухні”;

б – безсумнівно, братимете участь у виборах усіх рівнів, вивчатимете головні політичні події, котрі обговорюватимете з рідними, друзями, колегами;

в – буде підтримувати на виборах лише аргументовано обрану Вами політичну силу та її лідера, хоча й без надмірного старання та ініціативи;

г – спостерігатимете за політичними подіями, не будучи повно впевненим(ою) у тому, що щось можна змінити на краще у цій країні;

д – не завантажуватимете свій інтелект політичним змістом, не братимете участі в політичному процесі та масових акціях.

Ситуація 6. *Під час вибору партнера для серйозних стосунків (у тому числі й створення сім’ї) Ви:*

а – здатні самостійно вибрати партнера своєї мрії;

б – вибір партнера (партнерші) для подружнього життя здійснюєте самостійно й, водночас, зважаєте на поради батьків і друзів, які інколи (поради) можуть вплинути на Ваш вибір;

в – при виборі партнера поєднуєте свої ідеали з батьківськими настановленнями;

г – при виборі партнера переважатиме думка батьків над Вашими оцінками і поглядами;

д – я цілком довіряю батькам у виборі своєї другої половини.

Ситуація 7. *Уявіть ситуацію, що Ваші престарілі батьки просять Вас приїхати до них і допомогти їм приватизувати будинок чи землю саме тепер, але у Вас є інші плани на цей час. Як Ви вчините?:*

а – однозначно (на другий чи третій день) приїдете до батьків і приватизуєте майно;

б – приїдете до батьків згодом, коли матимете вільний час і займетесь приватизацією;

в – приїдете на день-два і розпочнете приватизаційний процес, котрий батьки завершуватимуть самі;

г – приїдете на кілька годин і допоможете зібрати документи на приватизацію, а подальшу роботу нехай вони виконують самі, оскільки Ви надто зайнятий(а);

д – не зможете приїхати і допомогти батькам у цій справі.

Ситуація 8. *Уявіть собі, що Ви одружилися на партнері Вашої мрії, але він іноземець(ка), та ще й іншої віри. Чи готові Ви задля кохання змінити віросповідання:*

а – ні, своєї віри не зречуся хоча й готовий(а) поважати віросповідання інших;

б – сповідуватиму у душі свою віру, а в загальних рисах буду причетний(а) до віри коханої людини;

в – слідуватиму канонам обох релігій залежно від життєвих ситуацій;

г – сповідуватиму закони і правила нової релігії, хоча окремі моменти (наприклад, молитви) залишу від своєї первинної віри;

д – так, я повністю прийму нову релігію (віру).

Ситуація 9. *Якщо до Вас нетактовно звертаються чи відкрито принижують у громадських місцях (транспорті, магазині, парку тощо), то Ви:*

а – відповідатимете тим же, оскільки зло треба відсікати;

б – звичайно відреагуєте, хоча нейтральним зауваженням стосовно даної ситуації;

в – завдяки зусиллям волі не реагуватимете на нетактовність і грубощі;

г – переведете все на жарт чи доброзичливо роз’ясните ситуацію, а якщо не вдасться це зробити, то не підтримаєте неприємний для Вас діалог;

д – у будь-якому разі будете максимально тактовні й внутрішньо врівноважені, незважаючи на ніякі грубощі.

Ситуація 10. *Чи виконаєте Ви важливе для групи однодумців завдання (наприклад, підготуєте доповідь та виступите на конференції чи зборах трудового колективу), яке Вам явно не до вподоби?:*

а – не приїдете туди і не попередите про це нікого;

б – відмовитися від цього завдання і знайдете для цього “поважну” причину, щоб не з’явитися на конференцію (збори);

в – підготуєте лише план доповіді та передоручите його колезі;

г – підготуєте формальну доповідь та виступите перед колегами;

д – проконсультуєтесь із колегами, заздалегідь підготуєте змістовну доповідь та цікаво й гідно виступите перед колективом.

Ситуація 11. Чи спроможні Ви на прохання найкращого друга кілька днів попрацювати з ним на будівництві його дачі?:

а – ні, скажу другові, що не зможу йому допомогти, адже маю багато нагальних справ;

б – приїду на кілька годин, а потім під якимось приводом відлучуся;

в – не напружуючись, попрацюю день, а може й два, щоб не зашкодити нашій дружбі;

г – так, але ця пропозиція мені не до вподоби, хоча й збережу важливі для мене дружні стосунки;

д – так, я це зроблю із задоволенням заради нашої дружби, хоч треба буде добряче фізично попрацювати.

Ситуація 12. Уявіть у деталях таку ситуацію: з дитинства батьки чи близькі родичі (бабуся, дідусь та ін) привчили Вас перед сном молитися. Проте, залишивши батьківський дім, Ви:

а – перестали молитися, оскільки не вірите, що вона може позитивно вплинути на Ваше самопочуття чи збагатити Ваше життя;

б – лише інколи промовляєте цю молитву, згадуючи про батьків, дитинство, рідний дім;

в – читаєте напам'ять цю молитву час від часу, переважно тоді, коли перед Вами постають життєві труднощі та проблеми;

г – вірите цій молитві і здебільшого промовляєте її перед сном;

д – незважаючи ні на які перепони, щовечора промовляєте відому молитву, усвідомлюючи кожне її слово.

Ситуація 13. Перш ніж здійснити важливу покупку (комп'ютер, телевізор, автомобіль тощо), Ви обмірковуєте і прораховуєте можливі варіанти поповнення свого бюджету:

а – у Вашому досвіді – кожна серйозна покупка – це результат тривалого обдумування; тому з цим у Вас ніколи не було проблем;

б – звісно, що всі покупки доводиться планувати, але не завжди ці плани співпадають із реальним станом речей;

в – такі покупки Ви здійснюєте тоді, коли є накопичені за довгий час кошти;

г – на жаль, планувати дорогі покупки не доводиться, адже на це потрібні великі кошти, які ще треба заробити;

д – серйозних покупок не планую і не думаю про них, адже й так зрозуміло: будуть гроші – купиш.

Ситуація 14. Чи зможете Ви виступити серед натовпу випадкових людей, обстоюючи свої громадянські та політичні погляди:

а – безперечно, зможу, незважаючи на внутрішнє хвилювання;

б – більш за все зможу, хоча робитиму це із певним внутрішнім примусом;

в – мабуть, зможу, хоч це буду робити без задоволення, із сумнівами і внутрішніми суперечностями;

г – імовірно публічно виступити зможу лише у вкрай драматичній ситуації;

д – за жодних обставин не зможу виступити перед натовпом випадкових людей.

Ситуація 15. Ви з друзями вирішили відпочити на природі, узгодили день і місце, зібрали кошти. Але жоден з них не у змозі відірватися від справ, щоб здійснити покупки і підготувати відпочинок. Тоді Ви:

а – візьмете всі клопоти із підготовки на себе, незважаючи на свою неабияку зайнятість, і зробите це на належному рівні;

б – підключите до підготовки відпочинку своїх знайомих, щоб допомогли Вам;

в – запропонуєте перенести відпочинок на кілька годин пізніше і за цей час усі разом зробите відповідні покупки;

г – запропонуєте відкласти відпочинок на кілька днів, коли буде можливість у всіх взяти участь у підготовці;

д – апелюючи до своєї зайнятості, також відмовитися від підготовки до відпочинку.

Ситуація 16. Поспішаючи на зустріч Ви помічаєте сліпого чоловіка, який прагне зайти у маршрутку, але ніхто із оточуючих не виявляє до нього ніякого співчуття (наприклад, не підкажуть номера маршрутки тощо), тому Ви:

а – підходите до нього, запитуєте яке маршрутне таксі йому потрібно і допомагаєте зайти в машину, незважаючи на свій час;

б – цілеспрямовано йдете на зупинку, просите людей допомогти йому;

в – проходячи кілька метрів, все ж повертаєтесь і просите, щоб навколишні допомогли сліпій людині, оскільки Вам “дорогий час”;

г – надієтесь, що все ж таки люди допоможуть йому;

д – не втручаєтесь у цю ситуацію категорично.

Ситуація 17. Вас не треба переконувати в тому, що дотримання суспільних норм – від правил дорожнього руху і сплати податків, і до участі у справах трудового колективу та участі у виборах – поліпшує щоденне життя людей та зміцнює державу. Тому Ви:

а – лише дотримуетесь норм, котрі встановили самі у процесі життя, виходячи із власних потреб та інтересів;

б – дотримуетесь тільки найзагальніших норм суспільного життя;

в – дотримуетесь норм суспільного життя вибірково, залежно від ситуації;

г – завжди критично аналізуєте життєві ситуації і свої вчинки, але часто не дотримуетесь дрібних суспільних норм (наприклад, іноді порушуєте правила пішохода, вчасно не сплачуєте за комунальні послуги та ін.);

д – постійно контролюєте свою поведінку, аналізуєте різні життєві ситуації, дотримуетесь встановлених норм і правил, критично, правдиво і безперервно оцінюєте свої дії і вчинки.

Ситуація 18. Чи готові Ви навчатися на “добре” та “відмінно”, жертвуючи своїм щоденним відпочинком, заради здійснення Вашої мрії – комп'ютера у подарунок від батьків:

а – ні, за жодних умов я не готовий (а) жертвувати власним відпочинком, навіть за найдорожчі подарунки;

б – не буду жертвувати власним відпочинком, а комп'ютер – це справа майбутнього;

в – намагатимуся поєднувати навчання із відпочинком і, якщо вдасться, виконаю умови батьків;

г – заради такого подарунка я зможу навчатися на “добре” та “відмінно”;

д – зможу навчатися на “відмінно” та “добре” незалежно від того, чи батьки готові на такий подарунок чи ні, адже я їх люблю.

Ситуація 19. Ваші однолітки збираються взяти участь у всеукраїнській громадській акції “Молодь проти хабарництва”. Ваші варіанти відповідей:

а – у жодному разі не підете, адже це не Ваша справа;

б – мабуть, не підете;

в – не знаю, усе залежить від обставин;

г – мабуть, піду,

д – піду за будь-яких умов, адже це дуже важливо для мене і для суспільства.

Ситуація 20. Чи зможете Ви задля душевного чи соціального благополуччя близьких Вам людей – батьків, брата (сестри) чи коханого(ї), пожертвувати своїми інтересами чи авторитетом:

а – ні, не зможу, ні за яких умов;

б – не знаю, оскільки важливими для мене є як мої інтереси й авторитет, так і близькі люди;

в – зможу, але тільки вибірково, наприклад, заради матері й коханого(ї);

г – так, заради благополуччя рідних до певної міри зможу пожертвувати інтересами й авторитетом;

д – так, я зможу.

Дякуємо за відповіді.

ОБРОБКА І НОРМУВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ТЕСТУВАННЯ

Тестування студентської та учнівської молоді проводилося нами у трьох регіонах України – західному (Тернопільський національний економічний університет і Тернопільська філія Європейського університету), центральному (Академічний ліцей при Запорізькому національному університеті) і південному (Кримський гуманітарний університет, м. Ялта). Сукупно вибірка склала 300 осіб обох статей. При цьому в групових обстеженнях брали участь студенти денної і заочної форм навчання, а також старшокласники. Кожен обстежуваний самостійно працював із стимульним матеріалом і бланком відповідей. Загалом *процедурна схема* кількісно-статистичної обробки одержаних результатів охоплювала три кроки діянь.

Перший крок. Здійснювалося кількісне підрахування суми первинних оцінок у балах

кожного учасника тестування за ключем і заповнення нижньої частини бланку відповідей, розмежовуючи кількість балів за кожним показником відповідальності та визначалася їх загальна сума як інтегральний показник відповідальності особистості.

Ключ до тесту (див. *додаток*) створений як періодичне чергування спочатку діагностованих компонентів відповідальності, а потім як кватерних груп прямих і непрямих оцінювань відповідей. Така подвійна інваріантність змін у побудові ключа до тесту природно виключає як ефект наочності, так і можливість розшифрування обстежуваним самого ключа. Достатній інтервальний ряд оцінок (0, 1, 2, 3, 5) та чітка пропорційність між моделями проблемних ситуацій, що характеризують концептуально задані компоненти відповідальності, дають змогу одержувати первинні оцінки за кожним компонентом у діапазоні від 0 до 25 балів, а в сукупності – від 0 до 100. Все це створює низку зручностей при обробці первинних результатів тестування. Для прикладу наведемо повністю заповнений обстежуваним і психологом бланк відповідей (**табл. 2**). *Алгоритм дій* психолога тут такий:

1) спочатку він товстою лінією диференціює всі ситуації на п'ять груп, для того щоб полегшити підрахування “сирих” оцінок;

2) далі за ключем записує у рядок бали до всіх ситуацій;

3) потім виписує бали й підсумовує їх кількість за окремими компонентами відповідальності у такий спосіб:

К. К. – когнітивний компонент: ситуації за № 1,5,9, 13, 17; Ем.-М. К. – емоційно-мотиваційний компонент: ситуації за № 2, 6, 10, 14, 18; Пов.-В. К. – поведінково-вольовий компонент: за №3,7, 11, 15, 19; М.-Д. К. – морально-духовний компонент: за № 4, 8, 12, 16, 20;

4) насамкінець підраховує загальну суму балів або % відповідальності особистості за стовідсотковою шкалою.

Другий крок. Нормування результатів тестування, стандартизації тестових оцінок та створення класифікації показників відповідальності особистості (загальний і за кожним її компонентом), що дає змогу зіставляти отримані результати у різних обстежуваних.

Алгоритм дій тут був наступний:

1) спочатку дані 300 обстежених заносилися до таблиці за колонками “первинна оцінка в балах”, “частота первинної оцінки”, “сукупна

Таблиця 2

Бланк відповідей до тесту “Наскільки відповідальна Ви особистість?”

Прізвище, ім'я Мазур Ірина

Вік (років) 19 Освіта незакінчена вища освіта (III курс ТНЕУ)

Соціальний статус (професія) студент (облік у сфері послуг)

Ваша громадська діяльність _____

Дата і місце обстеження 24.09.2007р., м. Тернопіль, ф-т обліку й аудиту

Варіанти відповідей	СИТУАЦІЇ																				Варіанти відповідей
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
<i>а</i>			X				X	X	X							X	X				<i>а</i>
<i>б</i>					X	X				X					X						<i>б</i>
<i>в</i>	X			X														X		X	<i>в</i>
<i>г</i>		X												X					X		<i>г</i>
<i>д</i>											X	X	X								<i>д</i>
<i>Бали</i>	2	3	0	2	3	3	5	5	0	1	5	5	0	1	3	5	0	2	3	2	<i>Бали</i>
Σ балів: К. К. 2+3+0+0+0=																				5	
Σ балів: Ем.-М. К.																				10	
Σ балів: Пов.-В. К.																				16	
Σ балів: М.-Д. К. 2+5+5+5+2=																				19	
Разом Σ балів або % ВО																				50	

частота первинної оцінки”, “процентилі” як ранжування первинних оцінок за стовідсотковою шкалою;

2) далі за стенойною шкалою визначалися рівні відповідальності особистості – від вкрай високого (абсолютна відповідальність) до вкрай низького (безвідповідальність);

3) потім кількісно визначені рівні занесли до підсумкової кваліфікаційної таблиці, що фіксує не лише відповідні рівні та показники, а й види особистісної відповідальності (*табл. 3*).

4) насамкінець аналогічні процедурні дії реалізовувалися стосовно оцінок кожного із чотирьох компонентів відповідальності; у підсумку одержана класифікація показників за компонентами відповідальності особистості (*табл. 4*), що дає змогу чітко визначити ступінь розвитку окремих складових цієї інтегральної особистісної риси людини.

Третій крок. Зважаючи на одержані кваліфікаційні показники, результати тестування кожного обстежуваного подавалися наочно у двох формах – графіка або дискограми.

Таблиця 3

Класифікація показників відповідальності особистості
(вибірка 300 осіб, вересень-жовтень 2007 року)

Види відповідальності особистості	Рівні відповідальності особистості	Показник відповідальності особистості (в балах)	% виявлення за стенойною шкалою
I. Надвідповідальність	1. Вкрай високий	88÷77	4
	2. Дуже високий	76÷69	7
	3. Високий	68÷63	12
II. Відповідальність	4. Вище середнього	62÷57	17
	5. Середній	56÷50	20
	6. Нижче середнього	49÷43	17
III. Невідповідальність	7. Низький	42÷37	12
	8. Дуже низький	36÷31	7
	9. Вкрай низький (безвідповідальність)	30÷22	4

Таблиця 4

Класифікація показників за компонентами відповідальності особистості (вибірка 300 осіб, вересень-жовтень 2007р.)

Рівні відповідальності особистості	Компоненти відповідальності особистості (показники в балах)			
	К-когнітивний	Ем.-М.-емоційно-мотиваційний	Пов.-В.-поведінково-вольовий	М.-Д.-морально-духовний
1. Вкрай високий	23-18	25-22	25-22	25-23
2. Дуже високий	17-10	21-20	21-20	22-21
3. Високий	15-14	19-18	19-18	20-19
4. Вище середнього	13-12	17-16	17-16	18-17
5. Середній	11-10	15-13	15-14	16-15
6. Нижче середнього	9-8	12-11	13-12	14-13
7. Низький	7-6	10-9	11-10	12-11
8. Дуже низький	5-4	8-7	9-7	10-9
9. Вкрай низький	3-1	6-4	6-2	8-4

Причому усереднені дані в обох випадках фіксувалися штриховою лінією. Для прикладу наводимо психологічні профілі Олени С. (рис. 4), 18 років, студентки I курсу факультету педагогіки і психології Кримського гуманітарного університету (м. Ялта).

Отож об'єктом дослідження, що проведене нами у серпні-вересні 2007 року, була в основному молодь віком від 18 до 33 років, яка навчається у західному регіоні України (м. Тернопіль, молодь віком від 18 до 33 років), центральному (м. Запоріжжя, учні 10–11 класів) та південному (м. Ялта, студенти 19–22 років). Вибір саме цієї категорії обстежуваних був зумовлений важливим етапом у житті молодого покоління, коли “людина не

тільки оволодіває різними соціальними ролями, а й формує свої соціальні очікування, створює систему ціннісних орієнтації, інтересів, ідеалів, стає активним повноправним членом суспільства...” [цит. за 18, с. 9]. У період юності та молодості проявляється здатність людини “активно й свідомо брати участь у житті суспільства, прилучатися до соціальних норм громадянського життя, усвідомлювати своє місце серед інших” [41, с. 8]. У цей час виникає не лише бажання відповідально діяти, а й по громадянськи самореалізовуватися.

Усереднені дані обстеження відповідальності у трьох регіонах України (табл. 5) виявляють певні особливості як у рівнях за-

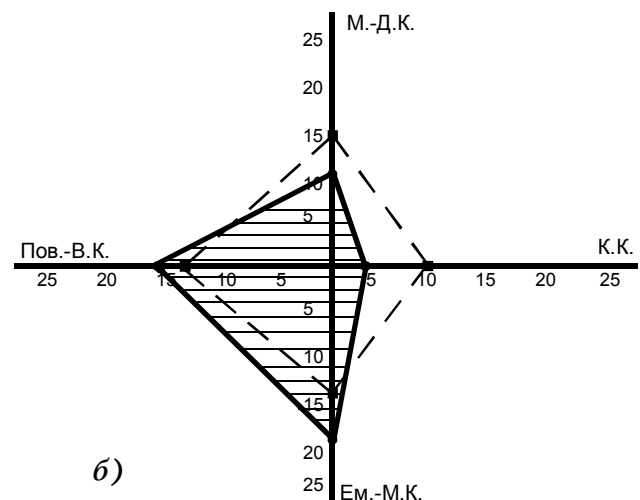
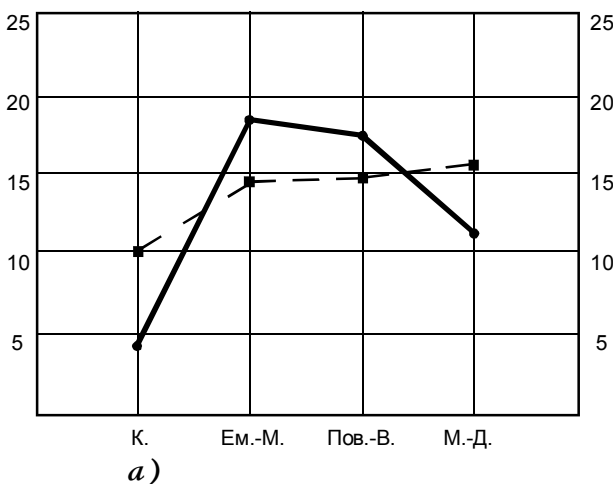

Рис. 4.

Психологічні профілі відповідальності студентки Олени С. (18 років, 19.09.2007 р.)

Таблиця 5

Зведені результати обстеження студентів і старшокласників у різних регіонах України за тестом “Наскільки відповідальна Ви особистість?” (вересень-жовтень 2007 року, вибірка 300 осіб)

Регіони України, освітні заклади	Компоненти відповідальності: усереднені бали (маєх 25)				Усереднений коефіцієнт відповідальності особистості у % (маєх 100)
	Когнітивний	Емоційно-мотиваційний	Поведінково-вольовий	Морально-духовний	
Центральний: Академічний ліцей при Запорізькому національному університеті (вибірка 100 осіб)	10,90	14,70	14,56	14,01	54,17
Південний: Кримський гуманітарний університет (вибірка 100 осіб)	9,80	12,75	12,92	14,37	49,84
Західний: Тернопільська філія Європейського університету і Тернопільський національний економічний університет (вибірка 100 осіб)	11,88	15,69	15,74	16,25	59,56

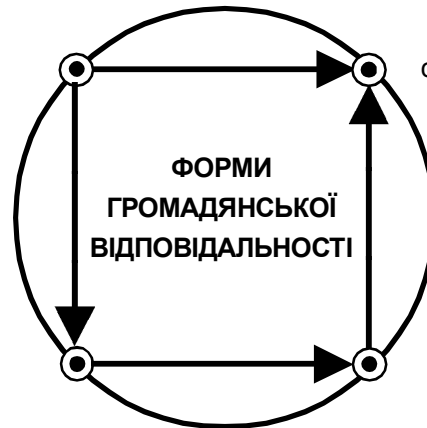
гальної відповідальності студентів і старшокласників, так і в розвитку її окремих компонентів. Скажімо, децо вищі показники відповідальності властиві юнакам і дівчатам західного регіону порівняно із центральним (+5,39% усереднених оцінок) й особливо із південним (+9,72%). Вочевидь близькість до Європи та її соціально-культурних, у т. ч. й освітніх, стандартів має позитивний вплив на формування загалу соціально зрілих особистостей. Тоді як графік усереднених результатів запорізьких ліцеїстів за першими трьома компонентами (когнітивний, емоційно-мотиваційний і поведінково-вольовий) майже повністю співпадає з ламаною статистичних норм, то за цими параметрами студенти південного регіону відстають від них (-1,1, -1,95, -1,61 балів відповідно), а західного – випереджають (+0,98, +0,99 і +1,18). Стосовно духовного потенціалу молоді з різних куточків України, то тут картина має децо інший вигляд: найнижчий усереднений показник духовної складової відповідальності мають юнаки і дівчата центрального регіону (14,01 балів), неістотно вищий – південного (14,37 балів) й помітно вищий – західного (16,25 балів).

6. ФОРМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

На сьогодні важливого значення набуває громадянська відповідальність людства за своє теперішнє і тимчасово віддалене майбутнє. Яке воно буде – гармонійне, стабільне, з високим рівнем забезпечення чи, навпаки, агресивно-емоційне – залежить від життєвої позиції кожного громадянина і тих соціально-політичних процесів, котрим народ дає змогу відбуватися у державі. Адже від того, з якими побутовими, економічними, соціальними або політичними настановленнями зріле покоління постає в очах молоді, з такими самими нащадки прийдуть до своїх дітей. Це схоже на “політика, котрий хоч би як ґрунтовно діяв, усерівно він – не первинний творець, а витвір суспільства, справу якого узяв у свої руки” [19, с. 192]. Отже, тут постає як його відповідальність (те, що він зробив), так і відповідальність суспільства (якого його зробило чи створило). У цьому разі він відповідальний за “...таких, як сам, тобто за тих, з кого утворюється суспільство (і що вони зробили для нього) даного моменту, а відтак

1 – Ситуативна
(переважає вигода й обов'язок)
співвідноситься із
безвідповідальністю

2 – Дискусійна
(ґрунтується на зобов'язанні,
життєвій позиції) відображає
невідповідальність та подекуди
відповідальність

4 – Далекосяжна
(ґрунтується на добровільності,
свободі, рефлексії, вчинковій післядії)
співставляється із
надвідповідальністю

3 – Лідерська
(переважає наполегливість,
самостійність, самоаналіз,
самоорганізація, самоконтроль)
співвідноситься із відповідальністю

Рис. 5.

Форми громадянської відповідальності особистості

і за успадковану країну сучасників, які довірили йому владу. Він повинен передати отриманий спадок у невизначене майбутнє” [19, с. 192]. І далі: “... держава може бути доброю лише тією мірою, якими добрими є її громадяни...” [19, с. 259]. Отож найкраща держава — це та, функціонування якої громадяни найменше помічають.

Громадянська відповідальність кожного з нас є наріжним каменем сьогодення та майбутнього у тому числі. Вона охоплює, з одного боку, правовий бік, а з іншого — моральний. “Звісно, політична діяльність на протипагу приватній має більшу довгочасовість своєї дії і відповідальності” [19, с. 33, 34], оскільки від неї залежить як прийняття законів, Конституції тощо, так і те, як вони діятимуть у країні. Тому постає проблема пошуку змісту і функцій “далекосяжної громадянської відповідальності” [19] перед молоддю, яка давала б уявлення про непередбачувані її наслідки не тільки за умови “тут-буття, а й за так-буття” [19, с. 69]. Ця моральна якість, як висока форма активності людини, виникає у результаті інтеграції багатьох рис (причетності до свободи, співпереживання, самодисципліни і т. ін.). Саме вона підтримує готовність особистості вдосконалюватися і духовно розвиватися. Звичайно, у цьому випадку важливе місце займає далекосяжна форма громадянської відповідальності, яка охоплює і теперішнє, і майбутнє (рис. 5).

Серед загалу людей далекосяжна форма є рідкістю. Молоді люди нашої держави в основному керуються дискусійною формою, яка відображає майже невідповідальність та почасти лідерською, котра співвідноситься із відповідальністю.

**7. ІДЕЯ СИСТЕМАТИКИ
ФЕНОМЕНОЛОГІЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

Зазначені на рисунку форми (рис. 5) співвідносимо із запропонованими нами типами (рис. 2), видами та рівнями відповідальності (див. табл. 3). Таким чином, систематизуємо феноменологію відповідальності та подамо цю систематику у вигляді **табл. 6**. Вважається, що вкрай високий рівень (табл. 6) — це своєрідна верхня межа “маятника”, що є певним відхиленням. Теж саме стосується і вкрай низької безвідповідальності. Тому останню у деяких випадках можна поєднати із ситуативною формою, де все ж таки, мабуть, дуже рідко, можлива, залежно від обставин, крихітна відповідальність, але це, сутнісно — безвідповідальність.

Обґрунтуємо що таке тип, форма, вид, рівень відповідно до загальноприйнятого розуміння цих термінів. Зокрема, у великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначається, що *тип* — це “зразок, модель, ...властивість, яким відповідає певна група предметів, понять, явищ. Певна множина об’єктів. Найвища категорія в систематиці..., що об’єднує споріднені класи. Категорія людей, об’єднаних якимись характерними рисами (національними, професійними тощо), а також яскравий її представник” [96, с. 1450]. Водночас *форма* — “...спосіб організації чогонебудь; зовнішній вияв якого-небудь явища, пов’язаний з його сутністю, змістом. Спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вияв” [96, с. 1543]. *Вид* — “підрозділ, що об’єднує ряд предметів, явищ за спільними ознаками...” [96, с. 132] і *рівень* — “...межа..., міра величини, розвитку,

Таблиця 6

Систематика феноменологічних проявів відповідальності

Типи відповідальності	Форми відповідальності	Види відповідальності	Рівні відповідальності
Індивідуалістський	Ситуативна	Безвідповідальність	Вкрай низький
Персоніфікаціоністський	Дискусійна	Невідповідальність	Дуже низький
			Низький
Комунітаріаністський	Лідерська	Відповідальність	Нижче середнього
			Середній
			Вище середнього
Коллективістський	Далекосяжна	Надвідповідальність	Високий
			Дуже високий
			Вкрай високий

значущості чогось” [96, с. 1223]. Ідея систематики феномену відповідальності дещо

описана і схематично подана у пункті п'ятому (табл. 3), шостому (рис. 5).

ДОДАТОК

Ключ до тесту “Наскільки відповідальна Ви особистість?”

Відповіді за номерами ситуацій 1-4, 9-12 і 17-20 оцінюються як непрямі за такою шкалою: а=0 балів, б=1, в=2, г=3, д=5 балів, а відповіді за номерами ситуацій 5-8, 13-16 оцінюються як прямі: а=5 балів, б=3, в=2, г=1, д=0 балів. Ключ до тесту подаємо також у вигляді таблиці.

Варіанти відповідей	СИТУАЦІЇ																				Варіанти відповідей
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
а	0	0	0	0	5	5	5	5	0	0	0	0	5	5	5	5	0	0	0	0	а
б	1	1	1	1	3	3	3	3	1	1	1	1	3	3	3	3	1	1	1	1	б
в	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	в
г	3	3	3	3	1	1	1	1	3	3	3	3	1	1	1	1	3	3	3	3	г
д	5	5	5	5	0	0	0	0	5	5	5	5	0	0	0	0	5	5	5	5	д

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 196 с.

2. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 376 с.

3. Анцыферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности // Психол. журнал. – 1981. – Т. 2. – № 2. – С. 16–26.

4. Баранова С.В. Соціально-психологічна характеристика відповідальності особистості // Третьяченко В.В., Баранова С.В., Бохонкова Ю.О., Верейна Л.В. та ін. Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу: Монографія / За заг. ред. Третьяченко В.В. – Луганськ: Світлиця, 2006. – С 49–96.

5. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383 с.

6. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання // Початкова школа. – 1994. – №9–10. – С 4–8.

7. Боришевський М.Й. Розвиток саморегуляції поведінки школярів: Дис... докт. психол. наук: 19.00.07. – К, 1992. – 77 с.

8. Боришевський М.Й. Теоретические основы самосознания // Психологические особенности самосознания подростка. – К.: НИИ психологии УССР, 1980. – С. 5–34.

9. Браун С. Совершенствование души / Пер. с англ. – К.: София, 2004. – 352 с.

9а. Браун С. Бог, Творение и инструменты для жизни / Пер. с англ. – К.: София, 2004. – 384 с.

9б. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., доп. та CD) / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2009. – 1736 с.; іл.

10. Гаевая Т.Г. Моральная ответственность как качество личности: Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.05. – М., 1984. – 18 с.
11. Голіна І.В., Кияшко Л.О. Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – №771. – Серія: Психологія. – Вип. 38. – 2007. – С. 54–58.
12. Гуменюк О. Громадянська відповідальність у контексті політичного сьогодення // Психологія і суспільство. – 2008. – №2. – С. 65–74.
13. Гуменюк О. Методологічний аналіз засадничих передумов становлення громадянської відповідальності молоді // Вітакультурний млин. – 2008. – Модуль 7. – С. 10–13.
14. Гуменюк О. Психологічний аналіз громадянської відповідальності особистості // Психологія і суспільство. – 2007. – №4. – С. 81–92.
15. Донченко Е.А. Социальная психика. – К.: Наукова думка, 1994. – 208 с.
16. Донченко О.А., Романенко Ю.В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
17. Завадская Ж.Е., Шевченко Л.В. Воспитание ответственности у старшеклассников. – Минск, 1981. – 152 с.
18. Завгородня Т. Свобода вибору і відповідальність як ціннісні орієнтири майбутнього педагога // Молодь і ринок. – 2007. – № 8. – С. 8–12.
19. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації: Пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
20. Климова К.А. О формировании ответственности у детей 6–7 лет // Формирование коллективных взаимоотношений у детей старшего дошкольного возраста. – М.: Наука, 1968. – С. 328–353.
21. Колесов Д.В. Целостность и целеполагание. Феномен “тупикового успеха” // Мир психологии. – 2004. – №4. – С. 70–78.
22. Комісаров В. Громадянське суспільство: виднокола істини чи форма політичної маніпуляції // Психологія і суспільство. – 2007. – №1. – С. 81–85.
23. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М. Проколенко. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с.
24. Кочаран І.О. Вплив сімейного виховання на формування особистісного симптомокомплексу відповідальності // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 17 (20). – С. 90–98.
25. Коршунова Л.Е. Формирование ответственного отношения личности к труду в производственном коллективе // Роль трудовых коллективов в коммунистическом воспитании трудящихся. – Л., 1975. – Ч. 2. – С. 154–165.
- 25а. Майерс Д. Социальная психология // Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1996. – 684 с.
26. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.
27. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения. – М.: Наука, 1988. – 200 с.
28. Огренич Н.М. Педагогічні умови формування соціальної відповідальності учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт. – Миколаїв: ОПППО, 2005. – 144 с.
29. Пантюк Т. Громадянська освіта та виховання як необхідні складові загальної культури особистості // Молодь і ринок. – 2007. – № 8. – С. 65–68.
30. Рагозін М.П. Демократія від А до Я: словник-довідник. – Донецьк: Донбас, 2002. – 203 с.
31. Растигеев П.П. Социально-психологические основы ответственности: Автореф. дисс... канд. филос. наук. – Л., 1971. – 13 с.
32. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: АНП РСФСР, 1946. – 704 с.
33. Рубинштейн С.Л. Человек и мир // Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255–385.
34. Савчин М.В. Вивчення відповідальності особистості методом аналізу цілісних життєвих ситуацій // Зб. наук. праць: філософія, психологія, соціологія. – Івано-Франківськ: Плай Прикарпатського ун-ту. – 1998. – Вип. 3. – С. 67–75.
35. Савчин М.В. Відповідальність та ініціатива у політиці // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Матеріали Всеукр. наук. конф. – К., 1995. – С. 238–241.
36. Савчин М.В. Відповідальність як соціально-психологічна якість людини: принципова схема функціонування // Гуманізм. Людина. Свобода: Тези доповідей людинознавчих філософських читань. – Дрогобич, 1991. – С. 196–198.
37. Савчин М.В. В.О. Сухомлинський про психологію відповідальності дитини // В.О. Сухомлинський і сучасність: Наук.-метод. зб. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 96–100.
38. Савчин М.В. Конфлікти відповідальності в управлінській діяльності // Нові підходи до організації і проведення лікування, реабілітації та рекреації в умовах курорту: Матеріали науково-практ. конф. – Трускавець, 1995. – С. 224–225.
39. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки. – К.: Україна-Віта, 1996. – 130 с.
40. Сидорова Т.Н. Особенности социальной ответственности у старшеклассников // Вопросы психологии. – 1987. – № 5. – С. 56–62.
41. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості: Автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. – К., 2005. – 32 с.
42. Татаурова Г.П. Психологічні особливості формування відповідального ставлення до вивчення іноземної мови у студентів вищих навчальних закладів: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2007. – 21 с.
43. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1986. – 798 с.
44. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М.: Наука, 1989. – 456 с.
45. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1990. – 430 с.
46. Фурман А.В., Гуменюк О.С. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. – Львів: Новий Світ-2000, 2006. – 360 с.
47. Фурман А.В. Психокультура української ментальності. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
48. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. – М.: Прогресс, 1993. – 310 с.

REFERENCES

1. Abul'hanova-Slavskaja K. A. Stratjegija zhizni. – M.: MysP, 1991. – 196 s.
2. Andrejeva G.M. Social'naja psihologija. Uchjebnik dlja vysshih uchjebnyh zavjedjenij. – M.: Aspekt Prjess, 1998. – 376 s.
3. Ancyfjerova L.I. O dinamichjeskom podhodge k psihologichjeskomu izuchjeniju lichnosti // Psihol. zhurnal. – 1981. – T. 2. – № 2. – S. 16–26.
4. Baranova S.V. Social'no-psihologichna harakteristika vidpovidal'nosti osobistosti // Trjet'jachjenko V.V., Baranova S.V., Bohonkova Ju.O., Vjerjeina L.V. ta in. Psihologichna kul'tura osobistosti v umovah globalizaciji svitu: Monografija / Za zag. rjed. Trjet'jachjenko V.V. – Lugans'k: Svitlicja, 2006. – S. 49–96.
5. Bjerdjajev H.A. O naznachjenii chjelovjeka. – M.: Rjespublika, 1993. – 383 s.
6. Beh I.D. Vidpovidal'nist' osobistosti jak mjeta vihovannja // Pochatkova shkola. – 1994. – №9–10. – S. 4–8.
7. Boryshjeks'kyj M.J. Rozvitok samorjeglujaciji povjedinki shkoljariv: Dis... dokt. psihol. nauk: 19.00.07. – K., 1992. – 77 s.
8. Boryshjeks'kyj M.J. Tjeorjetichjeskije osnovy samosoznanija // Psihologichjeskije osobjennosti samosoznanija podroстка. – K.: NII psihologii USSR, 1980. – S. 5–34.
9. Braun S. Sovjershenstvovanije dushi / Pjer. s angl. – K.: Sofija, 2004. – 352 s.
- 9a. Braun S. Bog, Tvorjenije i instrumjenty dlja zhizni / Pjer. s angl. – K.: Sofija, 2004. – 384 s.
- 9b. Vjelikij tlumachnij slovnik suchasnoyi ukrajins'koyi movi (z dod., dopov. ta CD) / Uklad. i gol. rjed.. V.T. Busjel. – K., Irpin': VTF "Pjerun", 2009. – 1736 s.
10. Gajevaja T.G. Moral'naja otvjetstvjennost' kak kachjestvo lichnosti: Avtorjef. dis...kand. psihol. nauk: 19.00.05. – M., 1984. – 18 s.
11. Golina I.B., Kijashko L.O. Miscje gromadjans'koyi aktivnosti u procjesi formuvannja osobistosti jak sub'yekta politichnogo zhittja // Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo univjersitjtu imjeni V.N. Karazina. – № 771. – Sjerija: Psihologija. – Vip. 38. – 2007. – S. 54–58.
12. Gumjenjuk O. Gromadjans'ka vipovidal'nist' u kontjexti politichnogo s'ogodjennja // Psihologija i suspil'stvo. – 2008. – №2. – S. 65–74.
13. Gumjenjuk O. Mjetodologichnij analiz zasadnichih pjerjedumov stanovljennja gromadjans'koyi vidpovidal'nosti molodi // Vitakul'turnij mln. – 2008. – Modul' 7. – S. 10–13.
14. Gumjenjuk O. Psihologichnij analiz gromadjans'koyi vidpovidal'nosti osobistosti // Psihologija i suspil'stvo. – 2007. – №4. – S. 81–92.
15. Donchjenko E.A. Socijetal'naja psihika. – K.: Naukova dumka, 1994. – 208 s.
16. Donchjenko O.A., Romanjenko Ju.V. Arhjetipi social'nogo zhittja i politika (Glibinni rjeglujativi psihopolitichnogo povsjakdjennja). – K.: Libid', 2001. – 334 s.
17. Zavadskaja Zh.E., Shjevchenko L.V. Vospitanije otvjetstvjennosti u starshjeklassnikov. – Minsk, 1981. – 152 s.
18. Zavgorodnja T. Svoboda viboru i vidpovidal'nist' jak cinnisni orijentiri majbutn'ogo pjedagoga // Molod' i rinok. – 2007. – № 8. – S. 8–12.
19. Jonas G. Princip vidpovidal'nosti. U poshukah jetiki dlja tjehnologichnoyi civilizaciji: Pjer. z nim. – K.: Libra, 2001. – 400 s.
20. Klimova K.A. O formirovanii otvjetstvjennosti u djetjej 6-7 ljet // Formirovanije kolljektivnyh vzaimootnoshjenij u djetjej starshjeho doshkol'nogo vozrosta. – M.: Nauka, 1968. – S. 328–353.
21. Koljesov D.V. Cjelostnost' i cjeljepolaganije. Fjenomjen "tupikovogo uspjeha" // Mir psihologii. – 2004. – №4. – S. 70–78.
22. Komissarov V. Gromadjans'kje suspil'stvo: vidnokola istini chi forma politichnoyi manipuljaciji // Psihologija i suspil'stvo. – 2007. – №1. – S. 81–85.
23. Kostjuk G.S. Navchal'no-vihovnij procjes i psihichnij rozvitok osobistosti / Pid rjed. L.M. Prokolijenko. – K.: Rad. shk., 1989. – 608 s.
24. Kocharan I.O. Vpliv simjejnogo vihovannja na formuvannja osobistisnogo simptomokompljeksu vidpovidal'nosti // Naukovi studiji iz social'noyi ta politichnoyi psihologii. – Vil. 17 (20). – S. 90–98.
25. Korshunova L.E. Formirovanije otvjetstvjennoho otnoshjenija lichnosti k trudu v proizvodstvjennom kolljektivje // Rol' trudovyh kolljektivov v kommunistichjeskom vospitanii trudjaschihsja. – L., 1975. – Ch. 2. – S. 154–165.
- 25a. Mayers D. Social'naja psihologija // Pjer. s angl. – SPb.: Pitjer, 1996. – 684 s.
26. Muzdybajev K. Psihologija otvjetstvjennosti. – L.: Nauka, 1983. – 240 s.
27. Naumova N.F. Sociologichjeskije i psihologichjeskije aspjekty cjeljenapravljennoho povjedjenija. – M.: Nauka, 1988. – 200 s.
28. Ogrjenich N.M. Pjedagogichni umovi formuvannja social'noyi vidpovidal'nosti uchniv shkil-intjernativ dlja ditjej-sirit. – Mikolajiv: OIPPO, 2005. – 144 s.
29. Pantjuk T. Gromadjans'ka osvita ta vihovannja jak njeobhidni skladovi zagal'noyi kul'turi osobistosti // Molod' i rinok. – 2007. – № 8. – S. 65–68.
30. Ragozin M.P. Djemokratija vid A do Ja: slovnik-dovidnik. – Donjec'k: Donbas, 2002. – 203 s.
31. Rastigjejev P.P. Social'no-psihologichjeskije osnovy otvjetstvjennosti: Avtorjef. diss... kand. filos. nauk. – L., 1971. – 13 s.
32. Rubinshtejn S.L. Osnovy obschjej psihologii. – M.: ANP RSRFSR, 1946. – 704 s.
33. Rubinshtejn S.L. Chjelovjek i mir // Probljemy obschjej psihologii. – M.: Pjedagogika, 1973. – S. 255–385.
34. Savchyn M.B. Vyvchjennja vidpovidal'nosti osobistosti mjetodom analizu clisnih zhittyevih situacij // Zb. nauk. prac': filosofija, psihologija, sociologija. – Ivano-Frankivs'k: Plaj Prikarpat'skogo un-tu. – 1998. – Vip. 3. – S. 67–75.
35. Savchyn M.B. Vidpovidal'nist' ta iniciativa u politici // Probljemi politichnoyi psihologii ta yirol' u stanovljenni gromadjanina Ukrajins'koyi djerzhavi: Matjeriali Vsjeukr. nauk. konf. – K., 1995. – S. 238–241.
36. Savchyn M.B. Vidpovidal'nist' jak social'no-psihologichna jakist' ljudini: principova shjema funkcionuvannja // Gumanizm. Ljudina. Svoboda: Tjezi dopovidvej ljudinoznavchih filosof'skih chitan'. – Dro-gobich, 1991. – S. 196–198.
37. Savchyn M.B. V.O. Suhomlins'kij pro psihologiju vidpovidal'nosti ditini // V.O. Suhomlins'kij i suchasnist':

Nauk.-mjetod. zb. – K., 1994. – Vip. 1. – S. 96–100.

38. Savchyn M.B. Konflikty vidpovidal'nosti v upravlin's'kij dijalnosti // Novi pidhodi do organizaciyi i provjedjennja likuvannja, rjeabilitaciyi ta rjejrjeaciyi v umovah kurortu: Matjeriالي naukovo-prakt. konf. – Truskavjec', 1995. – S. 224–225.

39. Savchyn M.B. Psihologija vidpovidal'noyi povjedinki. – K.: Ukrajina-Vita, 1996. – 130 s.

40. Sidorova T.N. Osobjennosti social'noj otvjetstv-jennosti u starshjeklassnikov // Voprosy psihologii. – 1987. – № 5. – S. 56–62.

41. Snigur L.A. Psihologija stanovljennja gro-madjans'kosti osobistosti: Avtorjef. dis. ... dokt. psihol. nauk: 19.00.07. – K., 2005. – 32 s.

42. Tataurova G.P. Psihologichni osoblivosti formuvannja vidpovidal'nogo stavljennja do vivchjennja inozjemnoyi movi u studentiv vischih navchal'nih zakladiv: Avtorjef. dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.07. – K., 2007. – 21 s.

43. Filosofov'kij slovnik / Za rjed. V.I. Shinkaruka. – K.: Ukrajins'ka radjans'ka jenciklopedija, 1986. – 798 s.

44. Freud Z. Vvjedjenije v psihoanaliz: Ljekcii. – M.: Nauka, 1989. – 456 s.

45. Fromm E. Psihoanaliz i etika. – M.: Rjespublika, 1990. – 430 s.

46. Furman A.V., Gumjenjuk O.Y. Psihologija Ya-koncjerpciyi: Navchal'nij posibnik. – L'viv: Novij Svit-2000, 2006. – 360 s.

47. Furman A.V. Psyhokul'tura ukrajins'koyi mjenta-l'nosti. – Tjernopil': Ekonomichna dumka, 2002. – 132 s.

48. Yung K.G. Probljemy dushi nashjego vrjemjeni. – M.: Progrjess, 1993. – 310 s.

АННОТАЦІЯ

Фурман Оксана Євстахіївна.

Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження.

Стаття продовжує попередні авторські напрацювання, що виконані на посаді старшого наукового співробітника, починаючи з 2007 року і завершуючи 2009, у лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної і політичної психології НАПН України (м. Київ) під час розв'язання науково-дослідних завдань вказаної лабораторії (див. детально Гуменюк О.Є. (Фурман О.Є.) список літератури). Увазі читачів пропонуються змістова характеристика понять “відповідальність” та “громадянськість”, механізми становлення, сутнісні та критеріальні ознаки громадянської відповідальності, а також обґрунтовується *систематика феноменологічних проявів відповідальності*, що охоплює її *типи* (індивідуалістський, персоніфікаціоністський, комунітаріаністський, колективістський), *форми* (ситуативна, дискусійна, лідерська, далекосяжна), *види* (безвідповідальність, невідповідальність, відповідальність, надвідповідальність) та *рівні* (вкрай низький, дуже низький, низький, нижче середнього, середній, вище середнього, високий, дуже високий, вкрай високий).

Ключові слова: відповідальність, громадянськість, громадянська суспільство, громадянська свідомість, громадянська самосвідомість, громадянська відповідальність, типи, види, форми і рівні відповідальності, систематика феноменологічних проявів відповідальності.

АННОТАЦИЯ

Фурман Оксана Евстафьевна.

Гражданская ответственность личности как предмет психологического исследования.

Статья продолжает предыдущие авторские наработки, что выполнены на должности старшего научного сотрудника, начиная с 2007 года и завершая 2009, в лаборатории психологии политического участия Института социальной и политической психологии НАПН Украины (г. Киев) во время решения научно-исследовательских заданий указанной лаборатории (см. Гуменюк О.Е. (Фурман О.Е.) список литературы). Вниманию читателей предлагаются содержательная характеристика понятий “ответственность” и “гражданственность”, механизмы становления, существенные и критериальные признаки гражданской ответственности, а также обосновывается *систематика феноменологических проявлений ответственности*, что охватывает ее типы (индивидуалистический, персонификационистический, комунитаристический, коллективистический), *формы* (ситуативная, дискуссионная, лидерская, далекоидущая), *виды* (безответственность, неотответственность, ответственность, надответственность) и *уровни* (крайне низкий, очень низкий, низкий, ниже среднего, средний, выше среднего, высокий, очень высокий, крайне высокий).

Ключевые слова: ответственность, гражданственность, гражданское общество, гражданское сознание, гражданское самосознание, гражданская ответственность, типы, виды, формы и уровни ответственности, систематика феноменологических проявлений ответственности.

ANNOTATION

Furman Oksana.

Civic responsibility of the individual as a subject of psychological research.

This article continues the author's previous achievements that are made as a senior researcher, starting in 2007 and ending with 2009, in the laboratory of psychology of political participation of the Institute of Social and Political Psychology NAPS Ukraine (Kyiv) during solving research tasks of specified laboratory (see in detail Humeniuk O.Y. (Furman O.Y.) reference list). Readers are offered content characteristics of the concepts of “responsibility” and “citizenship”, mechanisms of formation, essential and criterial features of civic responsibility and also justified taxonomy of phenomenological manifestations of responsibility that covering its type (individualistic, personificational, communitarity, collectivist), forms (situational, discussion, leadership, far-reaching), species (irresponsibility, responsibility, overresponsibility) and levels (extremely low, very low, low, below average, average, above average, high, very high).

Key words: responsibility, citizenship, civil society, civic consciousness, civic selfconsciousness, civic responsibility, types, forms and levels of responsibility, systematics phenomenological manifestations of responsibility.

Надійшла до редакції 19.12.2014.